

Economisch-Statistische Berichten

ALGEMEEN WEEKBLAD VOOR HANDEL, NIJVERHEID, FINANCIËN EN VERKEER

27^E JAARGANG

WOENSDAG 23 DECEMBER 1942

No. 1405/1406

N.V.
Stoomvaart-Mij. „Nederland”
Amsterdam

N.V.
Rotterdamsche Lloyd
Rotterdam

Eerste Nederlandsche
Verzekering-Maatschappij
op het Leven en tegen
Invaliditeit N.V.
Gevestigd te 's-Gravenhage

Administratiekantoor
Dordrecht
Bellevuestraat 2
Telefoon 5346

Ons Bureau voor
Collectieve Contracten
verstreckt gaarne

Gedocumenteerde
adviezen
VOOR
Personeelverzekering

ROTTERDAMSCH
BANKVEREENIGING
ROTTERDAM-AMSTERDAM-S GRAVENHAGE

KAPITAAL EN RESERVE
f 62.000.000

SAFE LOKETTEN
TER BERGING VAN WAARDEN

150 KANTOREN IN NEDERLAND

AANWIJZING

voor het
binden van den jaargang.

In verband met het afdrucken van
tekst op den omslag in dezen jaar-
gang, gelieve men de nummers met
omslag in te binden.

*Ter vervanging van haar door brand verloren gegane voorraad nummers van
Economisch-Statistische Berichten en Economisch-Statistisch Maandbericht
van den jaargang 1940, zou de redactie het zeer op prijs stellen, indien de
lezers, die hun exemplaren kunnen missen, deze aan haar zouden willen afstaan.*

AMSTERDAMSCH
BANK N.V.
AMSTERDAM

Open bewaarneming van
effecten

Adviezen voor belegging
Uitvoering van beursorders

R. Mees & Zoonen

A.o. 1790

BANKIERS EN ASSURANTIE-MAKELAARS

ROTTERDAM
AMSTERDAM (Ass.)
's-GRAVENHAGE
DELFT — SCHIEDAM
VLAARDINGEN

BEHANDELING VAN ALLE
BANKZAKEN

BEZORGING VAN ALLE
ASSURANTIËN

VERLIESPOSTEN-VOORKOMEND-SYSTEEM
 BESTAANDE UIT VIER DIENSTEN
 Deze tijd is rijk aan veranderingen. Laat daarom Uw onbetaald gebleven oude posten inschrijven bij
 DIENST IV VAN HET V.V.S.
VAN DER GRAAF & Co. N.V.
 AMSTERDAM C. — AMSTELSTRAAT 14-18

Overzicht van de ontwikkeling der handelspolitiek van het Koninkrijk der Nederlanden van 1923 t/m. 1938

(Samengesteld door een groep medewerkers van het N.E.I., onder leiding van Prof. Mr. P. Lieftinck)

28ste publicatie van het Nederl. Econom. Instituut

Prijs f 2.10*

(Prijs voor donateurs en leden van het N.E.I. f 1.50). *Verkrijgbaar in den boekhandel*

**UITGAVE:
 DE ERVEN F. BOHN N.V., HAARLEM**

Dr. J. R. A. Buning:
De beleggingen der bijzondere spaarbanken in Nederland

Publicatie No. 32
 van het Nederlandsch Economisch Instituut

Prijs f 3.65*
 (voor donateurs en leden van het N.E.I. f 2.75)

Verkrijgbaar in den boekhandel

UITGAVE: DE ERVEN F. BOHN N.V., HAARLEM

Derde Gewijzigde Druk

van

Egalisatiefondsen en Monetaire Politiek in Engeland, Nederland en de Vereenigde Staten

door

Prof. Dr. H. M. H. A. van der Valk

30ste Publicatie van het Nederlandsch Economisch Instituut.

Prijs f 2.10*

(Prijs voor donateurs en leden van het N. E. I. f 1.50)

Verkrijgbaar in den boekhandel

Uitgave: De Erven

F. BOHN N.V., HAARLEM

De Scheepsbouw-nijverheid in Nederland

door

Ir. J. W. BONEBAKKER

PRIJS f 1.55* Publicatie no. 16 van het Nederlandsch Econom. Instituut

Donateurs en leden f 1.10

Verkrijgbaar in den boekhandel

Uitgave van

De Erven F. Bohn N.V. - Haarlem

TINRESTRICTIE EN TINPRIJS

door **M. J. Schut**

31ste Publicatie van het Nederlandsch Economisch Instituut.

Prijs f 1.55*

(Prijs voor donateurs en leden van het N.E.I. . . . . f 1.10)

Verkrijgbaar i. d. boekhandel

UITGAVE:

De Erven F. Bohn N.V., Haarlem

Economisch-Statistische Berichten

ALGEMEEN WEEKBLAD VOOR HANDEL, NIJVERHEID, FINANCIËN EN VERKEER

UITGAVE VAN HET NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT

27^E JAARGANG

WOENSDAG 23 DECEMBER 1942

No. 1405/1406

HOOFDREDACTEUR:

M. F. J. Cool (Rotterdam).

PLAATSVERVANGEND HOOFDREDACTEUR:

H. W. Lambers (Rotterdam).

Redactie en administratie: Pieter de Hoogweg 122, R'dam-W.

Aangeteekende stukken: Bijkantoor Ruigeplaatweg.

Telefoon Nr. 35000. Postrekening 8408.

Abonnementsprijs voor het weekblad, waarin tijdelijk is opgenomen het Economisch-Statistisch Maandbericht, franco p. p. in Nederland f 20,85* per jaar. Buitenland en koloniën f 23,— per jaar. Abonnementen kunnen met elk nummer ingaan en slechts worden beëindigd per ultimo van elk kalenderjaar. Losse nummers 50 cent. Donateurs en leden van het Nederlandsch Economisch Instituut ontvangen het weekblad gratis en genieten een reductie op de verdere publicaties. Adreswijzigingen op te geven aan de administratie.

BERICHT.

In verband met de richtlijnen door de Overheid gegeven inzake de bedrijfssluiting aan het einde des jaars, heeft de Redactie besloten het nummer van den 30sten December 1942 niet afzonderlijk te doen verschijnen. M.C.

INHOUD:

	Blz.
De landaanwinning in Nederland, historisch gezien door Mr. Dr. S. J. Fockema Andreae	580
Mogelijkheden ten aanzien van de landbouwgroep met betrekking tot de uitbreiding van den cultuurgrond en verhooging van de landbouwproductie in Nederland door Ir. J. Th. Westhoff	582
Methoden van onderzoek naar de rendabiliteit en maatschappelijke productiviteit van landaanwinnings door Dr. F. van Heek	585
Sociaal-economisch onderzoek vóór de landaanwinning en documentatie daarna door Dr. W. Sleumer Tzn.	587
De afsluiting van de Zuiderzee en de visscherij door H. A. H. Boelmans Kranenburg	590
De toekomst der Zuiderzeevisschersbevolking door Dr. Chr. Plomp	593
De drooglegging der Zuiderzee en het randgebied door Dr. G. B. W. Huizinga	596
De omvang en de samenstelling van den detailhandel en het ambacht in de Zuiderzeepolders door P. Ch. J. Kien	598
Ontvangen boeken	600

GELD- EN KAPITAALMARKT.

Het proces van geleidelijke verruiming van de geldmarkt, dat na de storting op de staatsleening kon worden tegemoet gezien, is inderdaad aan den gang. Het feit, dat de post „Rechtstreeks bij de centrale bank ondergebracht schatkistpapier” toeneemt, is daarmee schijnbaar in strijd, omdat immers dat verschijnsel zich slechts pleegt voor te doen, wanneer de geldmarkt krap is en in stijgende mate drijft op den steun van de centrale bank. Daarbij moet echter worden bedacht, dat op den stortingsdatum de financiële instellingen ineens voor een omvangrijk bedrag een beroep op De Nederlandsche Bank moesten doen door discontering en beleening. De middelen, die op die wijze werden verkregen, vloeiden naar de Schatkist, die ze aanwendde om een zeer omvangrijk bedrag op het rechtstreeks ondergebracht papier af te lossen. Dat kon echter slechts een tijdelijk verschijnsel zijn. Immers, wanneer er schatkistpapier vervalt, dat door de markt bij de centrale bank was geherdisconteerd, wordt dat niet door de markt weer opgenomen en is het gevolg, dat de Schatkist bij de centrale bank terecht moet, waar derhalve een verschuiving plaats vond in den post „Discontering van derden” naar „Door de Schatkist direct ondergebracht papier”. Een soortgelijk geval doet zich voor bij vervallen van papier, dat beleend is; ook dat neemt de markt bij vernieuwing niet meer op, zoodat daar een verschuiving plaats vindt van beleening naar disconto's, en wel naar den post „Rechtstreeks ondergebracht papier”.

Deze mutaties loopen dus in feite buiten de geldmarkt om; maar men zou kunnen zeggen, dat zij verruimend op de markt werken in dier voege, dat zij er toe bijdragen, dat de markt weer geleidelijk los komt van den steun der centrale bank, al staat daar tegenover dan, dat de Schatkist in gelijke mate meer daarvan afhankelijk wordt.

De obligatiemarkt is deze week uitermate weinig bewogen geweest. De nieuwe leening, evenals de 3½ pCt.-leening 1941, schommelde voortdurend in de buurt van de 99 pCt. met slechts minimale afwijkingen. De omzetten in de nieuwe leening bleven bevredigend en de vraag absorbeert vlot het aanbod. De rest van de obligatiemarkt is stil; ook in de hoofdfondsen, als de 3-3½ pCt.-leening 1938, zijn de omzetten gering. Hetzelfde geldt voor integralen, voor de leening 1937, enz., welke beide laatste leeningen wat konden montereen. De leeningen Amsterdam en Rotterdam waren iets lager, de omzetten daarin bleven bescheiden.

De aandelenmarkt bleef voor overzeesche fondsen vrijwel stil gelegd. Aan het begin van de week gelukte het één keer noteering tot stand te brengen in preferente Dordtsche petroleum; men trachtte ook voor gewone Dordtsche tot noteering te geraken, maar de vraag bleek te groot. Ook N.I.S.U.'s werden één maal genoteerd, maar dit bleven toch witte raven.

Inheemsche fondsen waren over het algemeen zwak gestemd. Aandelen Leverbros bereikten vrijwel het hoogste koersniveau der laatste jaren. Ook Philips waren zeer vast, zoodat de recente reactie voor een groot deel al weer door de sindsdien plaats gevonden stijging is gecompenseerd. Op den laatsten dag van de week trad in deze beide hoofdfondsen een reactie in, kennelijk het gevolg van technische marktposities, voornamelijk van den daghandel. Incourante industrieelen bleven bij voortdurend gevraagd en vast gestemd.

DE LANDAANWINNING IN NEDERLAND, HISTORISCH BEZIEN.

De Middeleeuwen.

In de tiende eeuw na Christus, kan men zeggen, vangt de bedijkingsgeschiedenis van Nederland aan. Zeker hebben de Romeinen ter voorziening in de behoeften van verkeer en verdediging reeds waterstaatswerken aangelegd. Maar de vondsten in den bodem (bijv. die in de Tuinster wierde bij Leens, door prof. Van Giffen beschreven) wijzen duidelijk uit, dat tot omstreeks het jaar 1000 in het alluviegebied de bewoning slechts op zulke kunstmatige hoogten mogelijk was. En anderzijds spreken ook de literaire bronnen ons van waterkeerings- en waterloozingswerken eerst na dien tijd.

Moeten wij deze werken reeds onder de landaanwinnigen rekenen? Nauwelijks. De bruikbaarheid en bewoonbaarheid van het land werden vergroot; het overstromingsgevaar verminderd. Maar — nieuw gewonnen was dat land niet.

De uitbreiding van het bruikbare land is een volgende fase. Wanneer ze aanvangt, weten wij niet; in het begin der twaalfde of het eind der elfde eeuw wel, zooals Dr. Heeringa voor de lage polders van het Nedersticht Utrecht aannemelijk heeft gemaakt. Beter kennen wij de ontginning der lage venen van Holland gedurende de dertiende en het begin der veertiende eeuw; Gosses heeft een hoofdstuk in zijn „Vorming van het graafschap Holland” eraan gewijd. In Gelderland, Overijssel en elders zien wij hetzelfde verschijnsel op kleiner schaal. De ontginning was hier niet beperkt tot ontbossing, zooals elders. Zij moest in de lage deelen van ons land bijna steeds beginnen met het scheppen eener kunstmatige afwatering. Dan diende een weg te worden aangelegd; langs dien weg kwam de bewoning; de verkaveling was die van het „Marschhufendorf”. Tientallen, honderden van zulke dorpen kent ons land. Hun begin moet men zich zéér bescheiden denken. Nog tegen 1500, blijkens de toen ingestelde welstandsonderzoekingen (de „Enquete” en de „Informacie”), stonden deze jonge dorpen in Holland, wat bevolking en vermogen betref, verre ten achter bij de nederzettingen op de oudere, hooge cultuurgronden. Buiten Holland en Utrecht was het soms anders. In Gelderland en Overijssel bieden ook de jonge nederzettingen al vroeg een welvarend beeld. Hier ziet men ook scherper de afscheiding van de kolonistengroepen tegenover de vanouds gezeten bevolking rondom. Uit indirecte gegevens is die kolonisatie soms aan te toonen; in Nijbroek op de Veluwe bijv., waar het gebruik der Putsche roede als landmaat wijst op de herkomst der bevolking uit het Overmaassche. In Overijssel weten zich de bewoners van Vriezenveen, van Giethoorn, van Staphorst-Rouveen nog steeds uit „Friesland” (uit eenig deel van Groot Friesland) afkomstig.

Deze binnenlandsche aanwinsten zijn zeer omvangrijk, al spreken ze niet zoo sterk tot de verbeelding als de „ontworsteling aan de baren” van nieuw land, door indijking.

Ook met indijkingen hielden de Middeleeuwen zich reeds bezig. De XIIe-eeuwse kloosterkroniek van Wittewierum weet iets te vertellen van de bepolderingen in den Fivelboezem, in Noordoostelijk Groningen. In de kloosters waren de materiele en moreele voorwaarden tot zulke werken beter te verwachten dan bij de hopeloos verdeelde wereldlingen onder de vrije Friezen. Het waren zeker al hoog opgewassen kwelders, die toen werden bedijkt. Intusschen, men schrikte ook voor moeilijke overdijkingen van diepe wateren niet terug. De afdamming van het Spaarne, in het begin der XIIIe eeuw te stellen, moet een groot werk zijn geweest voor dien tijd.

De middeleeuwse landaanwinnigen zijn niet precies in cijfers te brengen; daarvoor kent men ze niet nauwkeurig genoeg. Rotterdam staat bijna geheel op aangewonnen grond; na R. Fruin heeft S. Muller Hz. het ons geleerd. In Zeeland kunnen slechts weinig gedeelten een bestaan

vóór den tijd der bedijkingen aanwijken. Noord-Holland, Friesland, Westelijk Noord-Brabant, zij zijn door de bedijkingen geheel van voorkomen veranderd.

De specialisatie leidde al vroeg tot erkenning, ook buitenslands, tot export van deskundige arbeidskrachten. In het „Hollerland” bij Bremen ontmoet men de Hollanders al vroeg in de twaalfde eeuw; later ook elders langs de Duitse zeekusten en speciaal in de Weichseldelta, dat landschap, welks aanleg zoo sterk aan het Nederlandsche rivierpolderland herinnert. De jongere „Polderlanden” in Engeland, in Italië, zijn ons door Korthals Altes nader bekend gemaakt.

Jongere droogmakerijen en indijkingen.

Met de zestiende eeuw begint de eigenlijke tijd der droogmakerijen en indijkingen: droogmakerijen van binnenlandsche meren en veenplassen, indijkingen van schorren, slikken, kwelders langs de kusten. Hier heeft dus de eigenlijke landaanwinning plaats, de schepping van iet uit niet.

Verschillende voorwaarden werkten hiertoe mede. De groei der steden, waardoor verhoogde vraag naar landbouwproducten; het kapitaaloverschot; de geordende toestanden; het verhoogde technische kunnen en het zelfvertrouwen, bevestigd eerst door den bloei onder de Bourgondische en Oostenrijksche heerschappij, later door den Opstand.

Een der eerste belangrijke landaanwinnigen is die van het Bildt in Friesland. Ze wordt gevolgd door een groot aantal andere, te veel om hier te noemen, maar wel vatbaar voor een samenvatting, aldus¹⁾:

Periode.	Aangewonnen in ha:	Per jaar gemiddeld:
1500—1540	18.971	—
1540—1566	16.186	621
1566—1584	317	17
1584—1609	11.617	464
1609—1648	31.686	813
1648—1672	4.688	195
1672—1748	6.384	84
1748—1795	14.668	312
1795—1815	7.908	395
1815—1858	45.840	1.066

Het staatje is veelzeggend. Natuurlijk moet men in de gevonden cijfers niet direct een energie-index voor de betrokken perioden zien. Maar toch, de stijging en daling der gemiddelden komt maar al te goed overeen met hetgeen wij uit anderen hoofde zouden verwachten! Het hooge cijfer van Hollands gouden eeuw; het nog hogere van Willem I's tijd; de inzinkingen na 1566 en na 1672: een heel panorama van het vaderlandsche verleden trekt in de droogmakingsgeschiedenis aan ons oog voorbij.

Wij kunnen helaas niet stilstaan bij de bijzonderheden van zulk een droogmaking in Hollands grooten tijd. Terloops moeten wij wijzen op de harmonie in al het menschele kunnen, kenmerk van een hoogtepunt van cultuur, dat ook hier sprak. De droogmakerij is een afgerond kunstwerk. Tot elke levensuiting heeft de zorg zich uitgestrekt. Dichtkunst, architectuur, schilderkunst sieren haar. Een streven naar een volkomen nuttig, harmonisch en gelukkig leven kenmerkt de besten onder hare ondernemers en bewoners.

Ontginning van woesten grond.

Landaanwinning heeft ook reeds vanouds door aanmaak van woesten grond plaats gehad, zij het op minder sprekende wijze. Men neemt aan, dat de Friesche en Groninger Woldstreken hare huidige bewoningsvormen danken aan ontginning in een betrekkelijk jong tijdvak. De benaming „behoeft niet te wijzen op ontbossing, op „Rodung”

¹⁾ W. C. H. Staring, „Voormaals en Thans”, (Haarlem 1858), blz. 169.

(zooals wél bij de Brabantsche en Limburgsche namen op -rade en -rode het geval is). Het karakter van deze woldstroken beantwoordt volkomen aan de omschrijving van het Engelsche „woodland”²⁾: „Rather, „woodland” was country in which the fields were small and were surrounded by ditches, and walls made of the earth thrown up in digging the ditches. And often hedges or trees were grown in these walls, to give this kind of countryside the look of being wooded”. Het is alsof wij een onzer conservatieve woldorpen, Staphorst—Rouveen bijv., geteekend zien. De tegenstelling tusschen het Engelsche „woodland” en „champion land” (met esschen, „open field system”) kennen ook wij; naast de woldstroken de eschdorpen eenerzijds, het hooge kleiland met zijn „Blockflur” anderzijds.

Intusschen, deze landaanwinning bleef beperkt eenerzijds alweer door de afwateringsmogelijkheden, anderzijds door de noodzakelijk-beperkte mestproductie. Het ontginningsvraagstuk is op onze zandgronden een bemestingsvraagstuk. Zooals bij de oude eschdorpen, zoo behoorde ook in de nieuwe ontginningen evenredigheid te zijn tusschen het bouwland, het wei- en hooiland voor de werkpaarden en enkele koeien en de heide-weide voor de mestproducerende schapen. Ontginning van de heiden in het groot was eerst mogelijk nadat men — om in het Noorden des lands te blijven — geleerd had de schrale gronden door terpaarde en andere bijmengsels te verbeteren, een rijkere vruchtwisseling was ingevoerd en heide-ontginning door boschbeplanting bekend was geworden. De kunstmest opende een heel nieuw hoofdstuk.

Mest was ook het slagwoord in de veenkolonien. De cultuur van de na ontvening overgebleven dalgrond kon slechts dan slagen, waar mest geïmporteerd kon worden, stadsmest, straatvuil. Met hoeveel zorg ziet men onze oude stads- en provinciebesturen waken tegen uitvoer van mest! Het geval staat niet op zichzelf. Die hoogstaande Nederlandsche landbouw, die reeds in de XVIIe eeuw een voorbeeld werd voor Engeland, had zijn zetel in het land van Waas en daaromtrent, tusschen de groote Vlaamsche en Brabantsche steden.

De veenkolonien van het Noorden zijn geslaagde voorbeelden van de landaanwinning der XVIIe en XVIIIe eeuw; intusschen bedenke men, dat de welvaart hier eerst langzaam en laat is gekomen; dat de venen — het blijkt uit vele getuigenissen — aanvankelijk arme streken waren, slechts onder belastingvrijdom exploitabel; en dat andere bestaansmiddelen mede moesten helpen om de welvaart hier te brengen en te houden.

Economische gevolgen.

Dat door al deze landaanwinningen de bruikbare oppervlakte, de bevolking, de bodemopbrengst en het volksvermogen aanzienlijk zijn vergroot, is zoo evident, dat bewijsvoering achterwege kan blijven. Omtrent de rechtstreeksche baten van deze werken voor de ondernemers moet men zich echter vooral geen te gunstige gedachten vormen.

In een tijd van beperkte overheidsfinanciering en een beperkt ontwikkeld credietstelsel was het effect eener financieele mislukking onmiddellijk en tastbaar. De dramatische geschiedenis van den polder Zijpe is duidelijk genoeg; niet minder de blijvende mislukking der droogmaking van het Naardermeer (al deden hier ook natuurlijke factoren zich gelden).

Maar ook als het fiasco niet zóó volstrekt was, bleek toch vaak voor de ondernemers de droogmakerij een slechte belegging, aanvaardbaar slechts bij den lagen rentestand, die hier in het algemeen gold. In Holland gaf in de XVIIIe eeuw landbezit een rendement van 2½ à 3 pCt. en dit werd wel zeer laag gevonden. Maar in vele droogmakerijen was het erger gesteld. De geschiedenis verhaalt van droogmakingskosten, die geheel moesten worden afschreven, zoo-

dat slechts de betimmerings- en beplantingskosten der boerderijen eruit te halen waren; van stuivers- en rozenbelslanden in de Zijpe; van polders, waarin, na de particuliere middelen der bedijkers, overheids-subsidies grondeloos verdwenen. De geschiedenis van de Noord-Hollandsche droogmakerijen in de XVIIIe eeuw is een somber gekleurde. Hadden niet naast economische ook andere redenen voor de instandhouding der werken gepleit, menig meer zou weer zijn ingelooopen.

Het beeld heeft ook lichtzijden. Men kent het verhaal van dien Dollartpolder, welks bedijkingskosten door den eersten koolzaad-oogst werden goedgemaakt. Zoo was het niet altijd. De balans van baten en lasten der stad Groningen, uit hare landaanwinningswerken opgekomen, zal geen groot saldo aanwijzen. Wél zijn de indirecte baten aanzienlijk geweest.

In de achttiende eeuw, tijdens de agrarische depressie, konden nog nieuwe droogmakerijen tot stand komen, omdat er vooraf voor was gereserveerd. Bij de veenderij-exploitatie moest, in Holland, een droogmakingsfonds worden gevormd, waaruit de droogmaking binnen een bepaalden termijn moest worden bestreden. Was deze fondsvorming bij oude verveningen nagelaten, dan nam soms de Staat de droogmaking ter hand van die plassen, die voor het land gevaarlijk konden worden. Zoo van den huidige polder Nieuwkoop. Een deskundig toeschouwer — de baron d'Alphonse, commissaris-generaal van het binnenlandsch bestuur tijdens de inlijving bij het Fransche Keizerrijk — stelde vast, dat zulk een onderneming uit algemeen oogpunt misschien belangwekkend was, maar op zichzelf beschouwd voor de Schatkist ruïneus.

Het zij zoo. Voor het Keizerrijk, dat het ingelijfde Nederland slechts als een zoo economisch mogelijk te drijven „zaak” kon beschouwen, lagen deze opvattingen en de eruit getrokken conclusies voor de hand. Maar na het herstel onzer onafhankelijkheid is men de indirecte baten, door landaanwinning te verkrijgen, toch weer hooger gaan aanslaan. Dit bleek wel bij het besluit tot droogmaking van het Haarlemmermeer: besloten niet om winst in geld, maar ter voorkóming van schade en ter versterking van de toekomstige economische basis des lands. Het netto resultaat? Achttien millioen, constateert de deskundige Staring³⁾, heeft de natie besteed om den polder met bedrijfsgebouwen, etc. geheel bedrijfsklaar te bekomen; dat wil zeggen, ongeveer f 1.000.— per ha. Het Rijk had een nadeelig saldo van 3½ millioen gulden overgehouden. De eerste koopers van de gronden hebben meerendeels slechte zaken gedaan. Maar achteraf beschouwd zijn de kosten ruimschoots teruggekomen.

Hier eindigen wij. Anderen bespreken het heden en daarmee ongetwijfeld ook het jongste verleden. De duizendjarige geschiedenis der kunstmatige landaanwinning in Nederland is een wisselvallige⁴⁾. Ze kent opgang en terugslag: heroïsche verheffing en onopvallenden, gestadigen arbeid. De onvolmaaktheden van dit menschenwerk liggen klaar aan den dag; de successen aanvaardt men zonder meer. De verwondering en bewondering voor hetgeen ons voorgeslacht deed, zijn bij buitenlandsche toeschouwers soms levendiger dan bij ons zelve. Moge echter het bewustzijn onzer verantwoordelijkheid voor het beheer van dit erf der vaderen ons tot voortdurende zorg aanzetten en tot hernieuwde activiteit kunnen opwekken.

Mr. Dr. S. J. FOCKEMA ANDREAE.

²⁾ Staring a.w. blz. 240.

⁴⁾ Voor een kaart van de landaanwinning in Nederland in den loop der tijden, zie „Bevolkingsnummer” der „Economisch-Statistische Berichten” van 25 Maart 1942, pag. 142.

³⁾ George C. Homans, „Men and the Land in the Middle Ages” („Speculum”, July 1938), p. 339.

MOGELIJKHEDEN TEN AANZIEN VAN DE LANDBOUWGROEP MET BETREKKING TOT DE UITBREIDING VAN DEN CULTUUR- GROND EN VERHOOGING VAN DE LANDBOUWPRODUCTIE IN NEDERLAND.

In ons land heeft de uitbreiding van den cultuurgrond bij lange na geen gelijken tred gehouden met de toename van de bevolking. De oppervlakte cultuurgrond, welke in 1833 per 1.000 inwoners beschikbaar was, bedroeg 717 ha, in 1938 was dit gedaald tot 270 ha. Wij geven hier eenige cijfers, welke dit verschijnsel op verschillende tijdstippen nader toelichten.

Jaar	Aantal ha cultuurgrond per 1000 inwoners	Opp. cultuur in ha	Toeneming cultuurgrond in ha
1833	717	1.895.981	
1870	590	2.114.181	218.200
1880	508	2.041.714	93.467
1888	455	2.056.863	15.149
1900	414	2.115.559	58.696
1910	368	2.154.366	38.807
1920	323	2.218.398	64.032
1930	289	2.294.719	76.321
1938	271	2.360.398	65.679

Deze vermindering van de oppervlakte cultuurgrond per inwoner wordt echter gedeeltelijk gecompenseerd door grootere opbrengsten ten gevolge van de steeds toenemende intensivering, welke plaats kon hebben, omdat er in den landbouw op groote schaal is gerationaliseerd.

Onderstaande staat, weergevende de 10-jaarlijksche gemiddelden van de opbrengst per ha der, voornaamste landbouwgewassen, geeft een duidelijk beeld van de verhoogde opbrengsten.

Gemiddelde opbrengst in hl per ha.

Tijdvak:	Winter-tarwe	Rogge	Winter-gerst	Haver	Cons-aardappelen
1861-70	21,0	17,2	37,7	33,7	—
1871-80	22,7	17,2	39,1	35,3	—
1881-90	23,4	19,1	40,4	38,4	—
1890-1900	24,4	21,0	41,8	42,2	—
1901-10	29,4	23,5	44,5	47,8	176
1911-20	32,9	24,4	42,2	44,6	220
1921-30	38,8	28,4	47,5	45,0	239

Men kan zeggen, dat de opbrengst per eenheid van oppervlakte in het beschouwde tijdvak gemiddeld 50 pCt. is toegenomen. Deze hooge opbrengsten spreken des te duidelijker, wanneer wij ze vergelijken met de soortgelijke gemiddelden, welke gelden voor Europa. Deze vergelijking voor het jaar 1938 volgt hieronder:

Gemiddelde opbrengst per ha.

	Europa	Nederland
Graan	1.500 kg	2.625 kg
Aardappelen	10.000 "	22.500 "
Suikerbieten	25.000 "	35.000 "
Melk	2.000 l.	3.250 l.
	per koe	per koe

Evenwel heeft noch de intensivering, noch de uitbreiding van de oppervlakte cultuurgrond tengevolge van ontginning, indijking en droogmaking, tot gevolg gehad, dat het totaal aantal personen, dat direct in den landbouw werkzaam is, belangrijk is toegenomen. Ondanks ook het feit, dat het aantal kleinere bedrijven steeds meer toeneemt, welke laatste belangrijk arbeidsintensiever zijn dan de groote, heeft er dus een groote besparing op de aanwending van arbeidskracht plaats gehad, welke slechts ten deele is verevend door splitsing in kleinere bedrijven.

In den landbouw waren werkzaam:

Jaar	Werkzaam.
1889	525.182 personen
1899	571.742 "
1909	616.565 "
1920	625.284 "
1930	635.000 "

In hoeverre het aantal kleinere bedrijven is toegenomen, blijkt uit onderstaanden staat:

Bedrijfs-grootte	Aantal landbouwbedrijven		
	1910	1921	1930
1—5 ha	55.366	60.610	58.295
5—10 "	37.331	44.468	50.832
10—20 "	29.411	33.076	39.814
20—50 "	23.331	22.182	23.572
50—100 "	3.214	2.529	2.356
100 ha en meer	191	210	156
Totaal	148.844	163.075	175.025

De gemiddelde grootte der bedrijven daalde van 11,66 ha in 1910 tot 10,89 ha in 1921.

Het verschijnsel, dat in den landbouw de intensivering heeft plaats gehad, zonder dat zij aanleiding heeft gegeven tot een zoodanige belangrijke uitbreiding van de hierin werkzame personen als de bovenvermelde productiestijgingen zouden doen verwachten, is wel begrijpelijk, wanneer men bedenkt, dat de verharding der wegen, de fabriekmatige zuivelbereiding, de invoering der dorschmachine en de veranderde wijze van bemesting (welke laatste vooral op zandgrond in vroegere tijden een enorme hoeveelheid arbeid eischte door de vermenging van mest, zand en pluggen) een groote besparing of verplaatsing van arbeid met zich brachten. Dan is het begrijpelijk, dat een bepaalde intensivering kon plaats vinden, zonder dat de totale hoeveelheid te verrichten arbeid belangrijk toenam. De uitbreiding van den cultuurgrond ten gevolge van ontginning, indijking en droogmaking heeft in het tijdvak van 1889 tot 1930 240.000 ha bedragen. Men zou kunnen becijferen, dat dit tot gevolg heeft gehad, dat pl.m. 66.000 personen een directe werkgelegenheid hebben gekregen, nl.

240.000 x aantal in den landbouw werkzame personen in 1930
aantal ha cultuurgrond in 1930

$(240.000 \times \frac{635.000}{2.295.000})$. Hieruit volgt, dat in het tijdperk

1889—1930 toch nog tengevolge van de intensivering een toename in deze groep heeft plaats gehad van 44.000 personen (nl. 110.000 min 66.000). Wij moeten echter opmerken, dat aan de cijfers der beroepstellingen maar een betrekkelijke waarde moet worden toegekend.

Dr. Sevenster merkt dienaangaande in zijn proefschrift: „Het Bevolkings- en Emigratievraagstuk in Nederland en in den Nederlandschen Landbouw” op, dat de geringe toename van het totale cijfer in de beroeps cijfers voor 1920 een gevolg blijkt te zijn van de sterke afneming van het aantal in het bedrijf werkzame vrouwen, hetwelk in de jaren 1909 t.e.m. 1920 blijkt te zijn afgenomen met 11.000, terwijl dat der werkzame mannen blijkt te zijn toegenomen met ruim 27.000. Hij is geneigd te veronderstellen, evenals Dr. Brugmans („De Economist” 1926, blz. 148 e.v.), dat formeel statistische oorzaken een groote rol hebben gespeeld bij deze verschillen.

Dr. de Hoogh daarentegen is in zijn dissertatie: „De economische beteekenis der ontginningen” (zie blz. 50 e. v.) een andere meening toegedaan. Op grond van uitvoerige berekeningen komt hij tot de conclusie, dat in het tijdvak van 1909 tot 1920 het landbouwbedrijf is geïntensiveerd, doch alleen ten aanzien van de kapitaal-aanwending, terwijl er ten aanzien van de arbeid-aanwending zich juist een tendenz tot extensivering heeft doen gelden. Dit laatste moge voor het tijdvak 1909—1920 juist zijn, uit de door ons gegeven cijfers blijkt, dat op den langen duur ook de intensivering ten aanzien van de aanwending van arbeidskracht zeer belangrijk is geweest.

Wij merkten reeds op, dat tengevolge van de groote intensivering de productie van den landbouw zeer is toegenomen. Deze toename van de productie kon echter plaats hebben, niet alleen als gevolg van rationa-

liseringsmaatregelen als verbetering van den veestapel, het verbouwen van gewassen, welke meer resistent waren tegen ziekten e. d., maar ook van de groote toeneming van den invoer van grondstoffen voor de dierlijke productie en kunstmest. Tengevolge van deze factoren heeft de totale landbouwproductie, in tegenstelling met de landbouwkundige groep, wel gelijken tred gehouden met de uitbreiding van de bevolking. De Staatscommissie Ebels vermeldt omtrent deze uitbreiding der productie de volgende gegevens:

Uitbreiding van de Nederlandsche landbouwproductie 1909/12 tot 1931/32 (indexcijfers: 1909—1912 = 100).

Producten	1909/1912	1923/1924	1924/1925	1925/1926	1926/1927	1927/1928	1928/1929	1929/1930	1930/1931	1931/1932
akkerbouwproducten	100	102	113	120	115	96	144	138	103	107
dierlijke producten	100	124	135	143	156	159	163	158	159	159
landbouwproducten toegevoegde producten	100	116	129	138	144	139	159	156	145	144
akkerbouwproducten	100	135	140	171	183	194	188	203	224	240

Uit deze gegevens blijkt, dat in het beschouwde tijdvak de productie is toegenomen met gemiddeld 41 pCt., wat echter voor een belangrijk deel veroorzaakt wordt door den grooten aanvoer van grondstoffen van buitenlandschen oorsprong. De Nederlandsche bevolking nam toe in hetzelfde tijdvak met pl.m. 35 pCt. Sedert 1909 is de productie dus niet bij de bevolkingsuitbreiding achtergebleven. Anders staat het echter met de landbouwgroep. Tegenover een betrekkelijk geringe uitbreiding van het aantal in den landbouw werkzame personen staat een veel grootere toeneming in de industrie. In 1889 was het aantal personen, dat werkzaam was in den landbouw en in de industrie, vrijwel gelijk. In 1930 zijn deze cijfers echter 635.000 in den landbouw en 1.235.000 in de industrie. In percentages van de werkende bevolking:

	Landbouw	Industrie
1889	31,8	32,1
1930	20,2	38,9

De bruto-opbrengst van den landbouw bedroeg in de jaren 1924 tot 1930 gemiddeld pl.m. 1.000 mill. gulden per jaar. De waarde van den invoer van grondstoffen bedroeg over hetzelfde tijdvak gemiddeld 375 mill. gulden. Rekening houdende met de afschrijving op gebouwen en landbouwwerktuigen, komt de Commissie Ebels (zie pag. 218 e. v.) tot de conclusie, dat het inkomen uit den landbouw, hetwelk zij het agrarisch inkomen noemt, pl.m. 550 mill. gulden bedraagt. Boven vermeldden wij, dat in 1930 20,2 pCt. der werkende bevolking een plaats had in de agrarische productie. Uit de vermelde productiecijfers blijkt echter, dat de betekenis van de agrarische productie van veel grooteren invloed is dan de percentages zouden doen vermoeden.

Wij meenen, dat in omstandigheden, waarin geen schaarschte heerscht aan arbeidskrachten en kapitaal, de landbouw woon- en werkgelegenheid biedt aan pl.m. 1,5 personen per ha. Wij hebben hierover uitvoerige besprekingen gemaakt, waarvoor wordt verwezen naar onze publicatie: „De directe mogelijkheden der werkverschaffing bij de werkloosheidsbestrijding” (zie pag. 463 e. v.). Dit wil dus zeggen, dat in Nederland in totaal ruim 3 mill. personen geheel afhankelijk zijn van den landbouw, dat is 1/3 van de totale bevolking.

Tegenover de stijging van de landbouwproductie, tengevolge van intensivering of uitbreiding der oppervlakte cultuurgrond, staat een verlies bij uitbreiding der bevolking tengevolge van stadsuitbreiding, uitbreiding weggengent, enz. Dit verlies heeft bijv. in het tijdvak van 1912 tot 1922, bij een bevolkingstoename met 1 mill., 24.000 ha bedragen.

Vatten wij nu het een en ander samen en houden wij er rekening mede, dat onze bevolking volgens berekeningen van ter zake deskundigen als Prof. Methorst en Dr. Wiebols

omstreeks het jaar 2000 op een constant niveau zal zijn gekomen van rond 12½ miljoen zielen; zoodat wij nog op een stijging van 3½ miljoen mogen rekenen, dan krijgen wij het volgende.

De uitbreiding van de oppervlakte cultuurgrond en de sterkte van de landbouwgroep hebben in de laatste eeuw geen gelijken tred gehouden met de toeneming van de bevolking. De opbrengst van de totale landbouwproductie is daarentegen tengevolge van de intensivering niet bij de bevolkingsuitbreiding achtergebleven. Deze opbrengstvermeerdering hangt voor een belangrijk gedeelte samen met een naar verhouding grooten invoer van grondstoffen en dit in het oog houdend, kan het als ongewenscht worden beschouwd te ver op dezen weg voort te gaan, aangezien de voedselvoorziening op deze wijze te kwetsbaar wordt.

Tengevolge van de in den landbouw bij voortzetting der bebouwing en gelijkblijvende productietechniek geldende wet van de afnemende meeropbrengsten, is de intensivering onder meer afhankelijk van de rentabiliteitsgrens, welke op haar beurt weer afhankelijk is van de hoogte der productiekosten en verkoopprijzen. Hoe intensiever de cultuur, hoe conjunctuurgevoeliger; de tuinbouw als intensieve cultuur is bijv. conjunctuurgevoeliger dan de meer extensieve teelt der granen. Het is ook hierom gewenscht, de verhooging der productie niet uitsluitend te zoeken in intensivering.

Van het aantal personen, werkzaam in een beroep, vond in 1889 31,8 pCt. een plaats in de agrarische productie; dit aantal daalde in 1930 tot 20,2 pCt. Verdere daling is zeer ongewenscht, omdat de boerenstand een waardevolle groep vertegenwoordigt. Zij vormt nl. tengevolge van een conservatieve instelling een stabiel element in de volksgemeenschap, terwijl zij tengevolge van het groote geboorte-overschot een reservoir vormt voor de stedelijke bevolking.

De bereikte resultaten bij de landbouwproductie tonen aan, wanneer wij deze gaan vergelijken met die in overig Europa, dat de eerste daar belangrijk boven uitgaat, waardoor wordt bewezen, dat in Nederland, dank zij zijn ligging, klimaat, bodemgesteldheid en eigenschappen der boerenbevolking, de landbouw een zeer belangrijke plaats inneemt. Het is dus juist een tak van volksvlijt, waarin wij meesters zijn en welke dus zooveel mogelijk moet worden uitgebreid.

Gaan we nu na, welke mogelijkheden er zijn op het gebied van de uitbreiding van den cultuurgrond, dus op het gebied van aanwinst van nieuwen cultuurgrond, en bovendien, wat op hetzelfde neerkomt, welke mogelijkheden er zijn op het gebied van verbetering van den bestaanden cultuurgrond. Door dit laatste toch wordt er geen absolute landaanwinst verkregen, maar wel een betrekkelijke. Immers, het is duidelijk, dat wij, wanneer een perceel grond, hetwelk tengevolge van de aanwezigheid van een ondoorlatende laag, een opbrengst b. geeft, bij verwijdering, dus bij herontginning, van deze laag een opbrengst geeft van b. + 25 pCt., kunnen spreken van een betrekkelijke landaanwinst van 25 pCt. Hierbij wordt aangenomen, dat de productiekosten in beide gevallen gelijk zijn gebleven (renteverlies van het bestede bedrag dezer verbetering behoeft niet in rekening te worden gebracht, omdat de werkzaamheden worden uitgevoerd, bijv. in den winter, waardoor de bestaande opbrengst van den te verbeteren grond niet vermindert en de opbrengst van den verbeterden grond in het volgende oogstjaar wordt verkregen).

Niet alleen in het bovenomschreven geval van herontginning, maar ook bij verbetering eener gebrekkige ontwatering is opbrengstvermeerdering en vaak ook intensivering te verwachten. Daar waar nl. de ontwatering niet in orde is en overstrooming is te duchten, vindt men vrijwel steeds een extensieven hooibouw, terwijl van akkerbouw in het geheel geen sprake kan zijn.

Ruilverkaveling heeft onder meer tot gevolg, dat wij rationeel kunnen werken door een beter wegnêet en door grootere afmetingen der perceelen, waardoor het mogelijk is, machines in gebruik te nemen, waarmee op de voormalige akkers niet kon worden gewerkt; op breede akkers is bijv. het gebruik van zaaimachines mogelijk; verder is door een meer doelmatigen aanleg der slooten een betere ontwatering mogelijk. Bij ruilverkaveling stelt men de oogstvermeerdering op gemiddeld 25 pCt., hetgeen dus gelijk is te stellen met de relatieve landaanwinst van eenzelfde percentage. Bij herontginning en ontwatering wordt de gemiddelde oogstvermeerdering gesteld op resp. 30 pCt. en 25 pCt.

Bepalen wij ons nu allereerst tot de bestaande mogelijkheden op het gebied der ontginningen. Volgens een door ons in het jaar 1938 ingesteld onderzoek, welk werk werd verricht met behulp van ter zake deskundigen, o.a. met ambtenaren van de Nederlandsche Heidemaatschappij en het personeel van de Grontmij., was de oppervlakte van heidegrond en moerassen, welke voor ontginning tot bouw- en weiland in de naaste toekomst in aanmerking komt, nog als volgt:

Groningen	824 ha	
Friesland	20.000 ha	(waaronder een aanzienlijke opp. boezemland)
Drenthe	36.000 ha	
Overijssel	14.000 ha	
Gelderland	500 ha	
Utrecht	?	
Noord- en Zuid-Holland	nihil	
Zuid-Holland	"	
Zeeland	"	
Noord-Brabant	5.000 ha	
Limburg	8.000 ha	
Totaal	84.324 ha	

Volgens gegevens in het Verslag van den Landbouw over 1938, zouden in ons land aanwezig zijn:

onvergraven hoogveen	18.307 ha
vergraven	13.003 ha
heide en zand	189.560 ha
zandverstuivingen	8.719 ha
duinen	40.231 ha
Totaal woeste grond	269.820 ha

Deze cijfers echter zijn te hoog, waarschijnlijk pl.m. 70.000 ha; er blijft dus voor recreatie, natuurschoon, enz., beschikbaar met inbegrip van de totale oppervlakte bosch (254.000 ha), waarvan volgens een berekening van Ir. Mesu, directeur van den Cultuurtechnischen Dienst, nog 75.000 ha voor ontginning tot bouw- en weiland in aanmerking komt, rond 300.000 ha. Dit is een oppervlakte, overeenkomende met die van de provincie Noord-Holland of Zuid-Holland.

In totaal kan dus nog pl.m. 160.000 ha worden ontgonnen (75.000 + 84.000). In de 2e plaats hebben wij de inpolderingen of bedijkingen en droogmakerijen. Beginnend wij met de Zuiderzee, de 1e polder ter grootte van ongeveer 20.000 ha, is sedert enkele jaren droog en momenteel vrijwel in cultuur. Met den N.O.-Polder, ter grootte van ongeveer 46.000 ha, is men thans bezig. Daarnaast volgen de beide Zuidelijke polders met een gezamenlijke grootte van 150.000 ha. De totale oppervlakte van de nog in cultuur te brengen Zuiderzee bedraagt rond 200.000 ha. Naast de Zuiderzee-inpoldering kan gewezen worden op de schorren in Zeeland, de kwelders langs den Dollard, de Groningsche en Friesche Waddenkust, Biesbosch, enkele nog tot stand te brengen droogmakerijen in Noord- en Zuid-Holland. Men kan aannemen, dat in de toekomst hiervan pl.m. 50.000 ha voor cultuur in aanmerking komt. De totale oppervlakte, welke dus voor inpoldering en droogmaking in aanmerking komt, bedraagt pl.m. 250.000 ha. Trekt men hier af de wegen, tochten en slooten, dan blijft er een te winnen oppervlakte van pl.m. 225.000 ha. In de 3e plaats laat de ontwatering van den bestaanden cultuurgrond

in een groot deel van ons land nog veel te wenschen over. Deze oppervlakte wordt getaxeerd op 25 pCt. van de totale in cultuur zijnde oppervlakte of op ongeveer 570.000 ha. Vervolgens hebben wij in ons land groote oppervlakten grond, welke voor herontginning in aanmerking komen. De vroeger toegepaste ontginningsmethoden zijn niet steeds zoo geweest, dat een grond verkregen werd, welke voor de opbrengst der gewassen in optimale omstandigheden verkeert. Het is daarom noodzakelijk, dat veel van dezen grond op de schop wordt genomen, dus wordt doorgespit en opnieuw wordt geegaliseerd. Zoó komt in Zeeland, een provincie, waarin men dit niet direct zal verwachten, zeker 22.000 ha voor deze herbewerking of voor herontginning in aanmerking.

Volgens het reeds bovenvermelde in 1938 ingestelde onderzoek, bedraagt deze oppervlakte op zijn minst 75.000 ha. Tenslotte is het een bekend feit, dat in talrijke streken van ons land een zeer verspreide ligging en versnippering van grondeigendom wordt aangetroffen. Deze grond komt voor ruilverkaveling in aanmerking. De oppervlakte hiervan kan veilig op 600.000 ha worden gesteld. Vatten wij nu deze cijfers samen, dan krijgt men het volgende:

	Werkelijke + relatieve landaanwinst in ha
Inpolderingen en droogmakerijen	225.000 ha
Ontginning	160.000 ha
Ontwatering 570.000 ha relatieve landaanwinst 25 pCt. =	150.000 ha
Herontginning 75.000 ha relatieve landaanwinst 30 pCt. =	22.500 ha
Ruilverkaveling 600.000 ha relatieve landaanwinst 25 pCt. =	150.000 ha
Werkelijke + relatieve landaanwinst	707.500 ha

De bevolking neemt, volgens schatting, nog met $3\frac{1}{2}$ mill. zielen toe. Willen wij, de huidige verhouding voor de landbouwgroep handhaven, dan krijgen wij het volgende.

Vergelijken wij den toestand van 1930 bij dien van het jaar 2000 ten opzichte van de sterkte der landbouwgroep. In 1930 bedroeg de sterkte der landbouwgroep 635.000 personen, dat is 20 pCt. der werkenden. Zij beschikten over 2.295.000 ha of per persoon over 3,77 ha cultuurgrond. In het jaar 2000 bedraagt de totale bevolking $12\frac{1}{2}$ mill. Neemt men aan, dat dan, evenals in 1930, 40 pCt. hiervan tot de werkenden zullen behooren, dan is dat 5 mill. personen. Beschikbaar is dan in absoluten zin aan cultuurgrond, de oppervlakte cultuurgrond in 1938: 2.360.398 ha + 300.000 ha = 2.660.398 ha.

Bij het genoemde cijfer van 300.000 ha is rekening gehouden met het verlies voor staduitbreiding van pl.m. 85.000 ha voor $3\frac{1}{2}$ mill. inwoners, nl. $3\frac{1}{2} \times 24.000$ ha. Wil men nu beschikbaar houden 3,77 ha per lid der landbouwgroep, dan kan de landbouwgroep bestaan uit rond 705.000 personen = 14 procent van het aantal werkenden. Handhaaft men het percentage van 20, dan bestaat de landbouwgroep uit 1.000.000 personen en staat ter beschikking 2,66 ha. Noch het eerste, noch het laatste behoeft een ongezonde toestand te zijn. Eerst moet worden vastgesteld, wat een gezonde structuur is.

Daarboven komt het volgende. In de bovenvermelde berekeningen zit nog een onvolledigheid. Het feit, dat thans per persoon 3,77 ha wordt gebruikt, wil nog niet zeggen, dat deze 3,77 ha beslist noodig zijn. Uit den tegenwoordigen toestand volgt, dat het gemiddelde lid der landbouwgroep zeker nog een gedeelte van zijn 3,77 ha in den vorm van extensief beheerd, of slecht ontwaterd of verkeerd verkaveld cultuurland gebruikt. Is alles verbeterd, zoodat rationeel kan worden gewerkt, dan is het zeer waarschijnlijk, dat hij minder noodig heeft, terwijl tenslotte een zekere, in goede banen geleide, intensivering het nadeelig verschil zal vermogen op te vangen.

Ir. J. TH. WESTHOFF.

METHODEN VAN ONDERZOEK NAAR DE RENDABILITEIT EN MAATSCHAPPELIJKE PRODUCTIVITEIT VAN LAND-AANWINNINGEN.

In het bijzonder van de Zuiderzeepolders.

Alvorens dit onderwerp te behandelen, dienen wij eerst aan te geven, wat hier onder rendabiliteit en maatschappelijke productiviteit moet worden verstaan.

Vooreerst zij opgemerkt, dat wij deze begrippen uitsluitend voor de drooglegging en cultuurvoorbereiding der Zuiderzeegronden zullen beschouwen, dus niet ten aanzien van de afsluiting der Zuiderzee. Immers laatstgenoemd werk moge technisch in nauw verband staan met de gedeeltelijke Zuiderzeedrooglegging, sociaal-economisch wordt het er scherp van gescheiden¹⁾.

Het begrip rendabiliteit is in dit verband het gemakkelijkst te omschrijven. Het is het verschil tusschen de opbrengsten en kosten van de drooglegging, ontginning en cultuurvoorbereiding van alle Zuiderzeegronden, berekend voor iederen polder van het aanvangsjaar der werkzaamheden af, tot het jaar, dat de gronden volkomen cultuurrijp zijn en dus hun definitieve bestemming kan worden vastgesteld.

Met de opbrengsten van de Zuiderzeegronden wordt hier ten aanzien van de rendabiliteit aangeduid de vermoedelijke verkoopwaarde (eventuele pachtwaarde) der gronden op het oogenblik, dat hun bestemming definitief kan worden vastgesteld, nadat zij hun cultuurrijpheid hebben bereikt. Onder deze opbrengsten zijn tevens begrepen de baten, welke de staatseigendom en exploitatie der gronden en gebouwen voor iederen polder hebben opgeleverd, vermeerderd met de rente op deze opbrengsten tot dat tijdstip.

Wat de kosten betreft, hieronder worden tevens de financiële lasten verstaan, veroorzaakt door het bouwen van bestuursgebouwen, boerderijen, schuren en landarbeiderswoningen. Feitelijk is hier dus bij deze kosten sprake van alle economische offers, die de Staat zich ten bate van ieder der Zuiderzeepolders getroost, totdat de gronden volkomen cultuurrijp zijn.

Bij vergelijking van deze kosten en opbrengsten zou dus de rendabiliteit van de drooglegging en cultuurvoorbereiding kunnen worden berekend. Zij zou het eenige richtsnoer bij de beoordeeling van de resultaten van deze werkzaamheden zijn, indien de Staat bij wijze van goede geldbelegging, gelijk een particulier ondernemer, dit werk op zich had genomen, teneinde uit de opbrengsten der nieuwe gronden een aantrekkelijk rendement op het aldus geïnvesteerde vermogen te verkrijgen.

Gelijk bekend, is het verkrijgen van een hoog vermogensrendement niet het doel der Zuiderzee-inpolderingen²⁾. Om te beoordeelen, of de resultaten zijn bereikt, die de Nederlandsche Staat bij de uitvoering van dit werk wenschte te verwezenlijken, dient hier naast de rendabiliteit een ander begrip, nl. dat der maatschappelijke productiviteit te worden gesteld. Hieronder verstaan wij het saldo van alle sociale voor- en nadeelen, die de drooglegging van de Zuiderzeepolders aan het Nederlandsche volk brengt en brengen zal. Eenige van deze sociale voor- en nadeelen hebben ook een geldswaarde (voordeel van bespaarden werkloozensteun!) en kunnen dus exact tegen elkaar worden afgewogen. Bij andere van hen daarentegen is deze fixeering in cijfers niet mogelijk; het zijn de zgn. niet berekenbare sociale voor- en nadeelen der droog-

legging. Wel kan men echter voor dit totaal van niet berekenbare sociale voor- en nadeelen de gezamenlijke economische offers vaststellen, door het eventueel bedrijfseconomisch verlies, dat op de polders wordt geleden, te verminderen met de geldswaarde van het verschil der in geld berekenbare sociale baten en lasten, die de inpoldering en cultuurvoorbereiding met zich brengen.

Een vrijwel volledig overzicht der sociale en economische baten en lasten der Zuiderzeedrooglegging is thans uiteraard slechts van de Wieringermeer beschikbaar. Reden waarom wij als voorbeeld voor de toepassing der methoden tot vaststelling der rendabiliteit en maatschappelijke productiviteit der gedeeltelijke Zuiderzeedrooglegging onze beschouwingen tot de Wieringermeer zullen beperken.

Wat de conclusies omtrent de rendabiliteit, in het bijzonder de kosten van de Wieringermeerdrooglegging, betreft, nadrukkelijk zij vermeld, dat deze *niet representatief zijn voor die der overige drie polders*, omdat bijzondere omstandigheden, grotendeels voortspruitende uit het experimenteële karakter der Wieringermeerdrooglegging en het aanvangen van dit werk vóór de afsluiting der Zuiderzee, de kosten voor dezen polder bijzonder hoog hebben gemaakt³⁾. Vandaar dat in dit artikel niet getracht wordt de rendabiliteit en maatschappelijke productiviteit der Zuiderzeedrooglegging te schatten, maar slechts aan de hand van het voorbeeld der Wieringermeer methoden worden aangegeven om deze waarden te bestudeeren.

De versnelde inpoldering der Wieringermeer.

Wat het tijdstip der Wieringermeerdrooglegging betreft, oorspronkelijk bestond weliswaar het plan de Wieringermeer, gelijk de andere Zuiderzeepolders, eerst na de afsluiting droog te leggen, doch de wensch om zoo spoedig mogelijk ervaring met het cultuurvoorbereidingswerk op te doen, zoowel als de groote behoefte aan bouwgronden, leidde er toe, het inpolderingstempo te versnellen⁴⁾. Daar de afsluitdijk bij de drooglegging van de Wieringermeer echter nog niet gereed was, moesten de dijken van dezen polder zwaarder worden gemaakt dan het geval geweest zou zijn, indien het IJsselmeer reeds had bestaan. Deze extra verzwaren der dijken is op f 5.800.000.— geraamd⁵⁾. Bovendien is door deze versnelde drooglegging de ontginning der gronden kostbaarder geworden, daar de aldus gewonnen Zuiderzeebodem niet ontzilt was, hetgeen vermoedelijk wel in hooge mate het geval zou zijn geweest, indien deze gronden door het verzoete IJsselmeerwater zouden zijn bespoeld. Het verschil in droogleggingskosten, aldus veroorzaakt, heeft men op f 6.700.000.— geschat⁶⁾. Tezamen met bovengenoemde hoogere dijkbouwkosten heeft volgens raming de versnelde drooglegging van de Wieringermeer den Staat dus f 12.500.000.— extra gekost⁷⁾.

Methoden ter berekening der kosten.

Wij zullen thans trachten aan de hand van ons door de Wieringermeerdirectie verstrekte gegevens de totale kosten van de Wieringermeer te berekenen tot en met het jaar 1940⁸⁾. Wij baseeren ons hierbij in hoofdzaak op de onkostencalculatie, die de Directie in 1936 aan de regeering overhandigde. In deze berekening zijn de kosten en baten van de drooglegging, ontginning en cultuurvoorbereiding, zoowel als de huizen- en boerderijenbouw van de Wieringermeer tot en met 1935 opgenomen. De Directie verschafte ons tevens ramingen voor de latere jaren.

Voor de betreffende calculatie mogen wij verwijzen

¹⁾ Sedert het verschijnen van het Verslag der Commissie-Lovink (1924), dat zoozeer de aandacht vestigde op de economische baten der afsluiting van de Zuiderzee, worden in de officieele kostenberekeningen der Zuiderzeepolders de kosten der afsluiting niet meer opgenomen (vergl. Verslag Commissie-Lovink, blz. 33/46 en 149 en Mem. v. Toel. zitting 1924/25, nr. 393, M. v. T. bijl. I).

²⁾ Vergl. Van der Houven van Oordt en Vissering, blz. 163 e.v., Verslag Commissie-Lovink, blz. 26 e.v., Ter Veen, „Zuiderzee en Staat” in de „Economist” 1935, afl. 10/11 en Mem. van Toel. bij de wijziging van de Wet van 14 Juni 1918 tot afsluiting en droog-

³⁾ Vergl. F. van Heek, „Economische en sociale problemen van de Wieringermeer”, blz. 98/99.

⁴⁾ Zie Memorie van Toelichting bij de Wijziging van de Wet van 14 Juni 1918, zitting 1925/26, nr. 393, blz. 8 en 9.

⁵⁾ Memorie van Antwoord, zitting 1925/26, nr. 72, blz. 2.

⁶⁾ Memorie van Antwoord, zitting 1925/26, nr. 72, blz. 3.

⁷⁾ Vergl. begrooting bij bovengenoemde Memorie van Toelichting, blz. 13 en begrooting Mem. v. Antw. blz. 12.

⁸⁾ Het jaar, waarin vrijwel alle gronden van den polder volkomen cultuurrijp waren.

¹⁾ Sedert het verschijnen van het Verslag der Commissie-Lovink (1924), dat zoozeer de aandacht vestigde op de economische baten der afsluiting van de Zuiderzee, worden in de officieele kostenberekeningen der Zuiderzeepolders de kosten der afsluiting niet meer opgenomen (vergl. Verslag Commissie-Lovink, blz. 33/46 en 149 en Mem. v. Toel. zitting 1924/25, nr. 393, M. v. T. bijl. I).

²⁾ Vergl. Van der Houven van Oordt en Vissering, blz. 163 e.v., Verslag Commissie-Lovink, blz. 26 e.v., Ter Veen, „Zuiderzee en Staat” in de „Economist” 1935, afl. 10/11 en Mem. van Toel. bij de wijziging van de Wet van 14 Juni 1918 tot afsluiting en droog-

naar ons werk „Economische en sociale problemen van de Wieringermeer”⁹⁾. De resultaten van deze calculatie, mits deze gemaakt wordt met een interestberekening, gebaseerd op den rentevoet van schatkistpapier, stemmen vrijwel overeen met de officieele ncalculatie van de Wieringermeer¹⁰⁾, die een bedrag van $\pm$ f 100.000.000.— noemt. Wij geven echter de voorkeur aan een interestberekening op grond van den rentevoet der geconsolideerde staatsleeningen¹¹⁾.

Op deze wijze berekend, bedragen de kosten van de $\pm$ 18.000 ha cultuurgrond van de Wieringermeer $\pm$ f 117.000.000.— of per ha f 6.500.— (na aftrek der vergoeding voor de vervroegde drooglegging op $\pm$ f 104.000.000.— of per ha f 5.700.—).

Methoden ter berekening der opbrengsten.

Welke opbrengsten kan men, steeds nog zuiver vanuit een oogpunt van rendabiliteit gezien, tegenover de aldus berekende kosten van de Wieringermeer stellen?

Met inachtneming van de huur¹²⁾ der arbeiderswoningen en erfpachtsinkomsten in de dorpen, die tezamen, naar men ons van deskundige zijde mededeelde, gekapitaliseerd ongeveer een miljoen gulden bedragen, kan op bovenstaande vraag worden geantwoord: de verkoop- of pachtwaarde der $\pm$ 18.000 ha akkerbouw- en weiland van de Wieringermeer inclusief de zich daarop bevindende woningen en bedrijfsgebouwen. Vermoedelijk¹³⁾ komen van deze 18.000 ha hoogstens 5.000 ha voor verkoop in aanmerking, de rest, op de $\pm$ 1.000 ha groote oppervlakte aan staatsboerderijen na, wordt in tijdpacht en erfpacht uitgegeven. De economische waarde van deze gronden zou op de volgende twee methoden benaderd kunnen worden:

A. Theoretisch zou het mogelijk zijn, de gemiddelde bedrijfswinsten der meest gangbare bedrijfsgrootte-typen voor de akkerbouw-, veeteelt- en gemengde bedrijven voor de thans aanwezige verpachte boerderijen in de Wieringermeer vast te stellen. Door deze bedrijfswinsten per ha met die van gelijksoortige boerderijen op het omliggende, oude land van Noord-Holland te vergelijken, zou men een beeld kunnen krijgen van de prijzen en pachten, die men voor de cultuurrijpe gronden zou kunnen maken, daar over de verkoop- en pachtwaarde der boerderijen op het oude land gegevens beschikbaar zijn. Deze methode, hoewel theoretisch de meest juiste, kan voorloopig voor de Wieringermeer nog moeilijk worden toegepast: hiervoor ontbreken nog voldoende gegevens omtrent de bedrijfswinsten der pachters in den polder. Eenige boekhoudbureaux zijn slechts sedert eenige jaren begonnen de bedrijven van een aantal der daar gevestigde landbouwers te administreren. De weinige cijfers, die zij, bovendien ten deele onder zeer abnormale bedrijfsomstandigheden, kunnen verstrekken, mogen echter slechts als een aanvulling dienen van de resultaten der volgende onderzoekingsmethode, die theoretisch wel minder juist is, doch waarvoor meer en betrouwbaarder gegevens ter beschikking staan. Wanneer de winsten der landbouwbedrijven in de Zuiderzeepolders over een zeer lange tijdsperiode bekend zijn, is bovenstaande werkwijze echter zonder twijfel de aangewezen methode.

Berekening op grond der technische productiviteit.

B. Betere perspectieven biedt voorloopig een vergelijking, die uitgaat van de technische productiviteit der gronden, hoewel natuurlijk deze methode, van economisch opzicht uit, groote gevaren met zich brengt, waarmede

⁹⁾ T.a.p., blz. 67/70.

¹⁰⁾ Eerste Kamer, zitting 1938/39, nr. 73A, Mem. van Antwoord betr. de inkomsten en uitgaven van het Zuiderzeefonds voor het dienstjaar 1939.

¹¹⁾ De reden waarom door ons, in tegenstelling met de officieele calculatie de interestberekening van de kosten der Wieringermeerdrooglegging niet op grond van den rentevoet van schatkistpapier doch op dien der geconsolideerde staatsleeningen geschiedde, is uitvoerig uiteengezet in onze gedachtenwisseling met Ir. Cool en Ir. De Blocq van Kuffeler, in „De Ingenieur”, 1939, nr. 43.

¹²⁾ Onder aftrek der afschrijvingen.

¹³⁾ Zie van Heek, t.a.p., blz. 53.

ter dege rekening moet worden gehouden.

Men gaat hierbij uit van het quantum en de qualiteit der geogste producten per ha en vergelijkt deze met die van dezelfde grondsoort en bedrijfsmethode op het omringende land. Voor vergelijking met de Wieringermeer komen aldus in aanmerking:

Waard en Groetpolder (klei- en zware zavel).

Anna Paulownapolder (fijn zand en lichte zavel).

Koegraspolder (grof zand).

Wanneer men van soortgelijke bedrijven aldaar de verkoop- en pachtprizen weet, kan men, met inachtneming van de gunstige transportmogelijkheden en verkaveling der boerderijen in de Wieringermeer, een schatting geven van de pachten en verkoopprijzen, die de gronden in het nieuwe land zouden kunnen en behooren op te brengen¹⁴⁾. In verband met het fluctueerend karakter van de grondprijzen op korten termijn, is het tevens gewenscht, ook met prijzen van vóór de wereldcrisis van 1929 te vergelijken, teneinde de voortdurende conjunctuurschommeling der grondprijzen te verwerken in een prijsmarge, waarvan de bovenste grens door de hoogste hausseprijzen (1928) en de onderste grens door de laagste baisseprijzen (1933) wordt uitgemaakt. Aldus kan een winst- of verliesmarge worden vastgesteld, waarbinnen zich de economische winst of het economisch verlies bevindt, waarschijnlijk door de Wieringermeerinpoldering veroorzaakt. Want het gaat bij de beschouwingen omtrent de rendabiliteit van de drooglegging en cultuurvoorbereiding niet in de eerste plaats om de vraag, hoe groot de winst of het verlies precies zal zijn, doch wel om de maximum- of minimum-grenzen, die zij niet zullen overschrijden.

Men zou op deze methode kunnen aanmerken, dat geen rekening wordt gehouden met prijsfluctuaties, die zich over zeer lange perioden, buiten de korte conjunctuurgolven om, in de grondprijzen voordoen. Zooals de Commissie-Lovink deed, zou kunnen worden gewezen op de sterke prijsstijging van de Nederlandsche cultuurgronden, die zich met meer of minder lange onderbrekingen van het begin der 19e eeuw af heeft voorgedaan¹⁵⁾. Afgezien echter nog van het feit, dat het een zeer speculatieve methode zou zijn, deze prijsstijging ook voor het komende gedeelte der 20e eeuw als gegeven aan te nemen, zoo dient men ook met het interestverlies rekening te houden op de nadeelige saldi der Wieringermeerinpoldering, welke op den langen duur slechts door een zeer groote prijsstijging der gronden zouden kunnen worden goedgeemaakt.

Op basis van de op bovenstaande wijze gecalculerde verkoop- en pachtwaarde bedraagt het vermoedelijk bedrijfseconomisch verlies op de Wieringermeergronden geleden, $\pm$ f 117.000.000.—¹⁶⁾, verminderd met f 37.000.000.— tot f 56.000.000.— is f 80.000.000.— tot f 61.000.000.—¹⁷⁾. Per ha bedraagt dit verlies f 4.400.— tot f 3.400.—. Laten wij de extra kosten, veroorzaakt door de versnelde drooglegging, buiten beschouwing, dan zou het verliescijfer f 67.000.000.— tot f 49.000.000.— bedragen of per ha f 3.700.— tot f 2.700.—.

De sociale baten.

Welke zijn nu de sociale baten, die buiten de rendabiliteitscalculatie om kunnen opwegen tegen het bedrijfs-

¹⁴⁾ Daar de pachtprizen der landerijen meestal niet in gelijke verhouding tot haar verkoopprijzen staan als de rentevoet op de vermogensmarkt voor vermogen en interest aangeeft, is een onderzoek zowel naar verkoop- als pachtwaarde noodzakelijk. (Vergl. Verslag Commissie-Lovink, blz. 5 en Bordewijk „Leerboek der Landhuishoudkunde” I, blz. 154).

¹⁵⁾ Vergl. Verslag Commissie-Lovink, blz. 208.

¹⁶⁾ De totale kosten der Wieringermeerinpoldering en kolonisatie, berekend tegen den rentevoet der geconsolideerde staatsschuld, gelijk op blz. 68 van „Economische en sociale problemen van de Wieringermeer” gemotiveerd.

¹⁷⁾ Het gemiddelde van deze verliesmarge verschilt betrekkelijk weinig met het door den landbouwdeskundige J. B. Westerdijk in 1930 geschatte verlies op de Wieringermeer van pl.m. f 65.000.000.—; zie Ir. J. C. Ramaer, „De afsluiting en droogmaking der Zuiderzee”, „Tijdschr. Kon. Ned. Aard. Gen.”, Juli 1930, blz. 657”.

economisch verlies van f 61.000.000.— tot f 80.000.000.—, dat op de Wieringermeerinpoldering vermoedelijk is geleden?

Deze maatschappelijke baten, die ieder een afzonderlijk grondig onderzoek vereischen, kunnen als volgt worden geformuleerd¹⁸⁾:

1e. Bij den bestaanden agrarischen bevolkingsdruk in Nederland was omstreeks 1940 een nieuw landbouwgebied van ± 18.000 ha met circa 500 boerderijen geschapen. In dit gebied zou, volgens berekening van de Directie van de Wieringermeer, op basis van het thans gebruikelijke bedrijfsgruotte-schema, op den langen duur in totaal een bevolking van ± 20.000 zielen ondergebracht kunnen worden. Recente studies omtrent de toekomstige bevolkingsgruotte van den N.O.-polder komen tot veel lagere cijfers¹⁹⁾.

2e. Het vermoeden is gewettigd, dat deze bevolking, die grotendeels op meer of minder intensieve wijze is geselecteerd, in haar moderne arbeidsmethoden een voorbeeld kan zijn voor de overige Nederlandsche landbouwbevolking²⁰⁾. Verder lijkt het niet onwaarschijnlijk, dat dit ondernemende kolonistengeslacht en zijn nakomelingen een gunstigen invloed zullen uitoefenen op de fysieke en psychische volkskracht van Nederland.

3e. Bij de toenemende economische autarkie in het wereldverkeer en bij het uitbreken van den tegenwoordigen oorlog met zijn voedselschaarschte waren aan de Nederlandsche akkerbouw- en veeteeltgebieden een oppervlakte van ± 12.000 ha bouwland en ± 6.000 ha weide-land toegevoegd.

4e. Bij de reeds genoemde vergrooing der mogelijkheid tot economische autarkie werd voor onze industrie een nieuw afzetgebied binnen onze grenzen geschapen.

5e. De drooglegging van de Wieringermeer heeft een zekere propagandistische waarde voor het Nederlandsche volk tegenover het buitenland.

6e. Bij de toenmaals bestaande groote werkloosheid in Nederland zijn bij de ontginning en cultuurvoorbereiding van den polder van 1930-1940 ongeveer 500-3.000 arbeiders werkzaam geweest²¹⁾, die voor het overgrote deel anders voor steunverlening in aanmerking zouden zijn gekomen²²⁾. Tevens werd uiteraard de indirecte werkverschaffing door de drooglegging en cultuurvoorbereidingswerkzaamheden sterk gestimuleerd.

Het is duidelijk, dat, indien wij de maatschappelijke productiviteit van den polder willen vaststellen, wij het reeds eerder geschatte bedrijfseconomisch verlies op de inpoldering dienen te vergelijken met bovenstaande baten. Doch zijn zij vergelijkbaar? Zijn deze maatschappelijke voordeelen in een geldswaarde uit te drukken, zoodat zij tegenover het kostensurplus van den polder kunnen worden afgewogen?

Dit is volkomen onmogelijk bij de vijf eerstgenoemde der zes sociale voordeelen. Deze behooren tot de niet berekenbare maatschappelijke baten van de drooglegging. Ten deele berekenbaar is de zesde der genoemde sociale baten, n.l. de werkverschaffing, die de polder direct en indirect gaf aan arbeidskrachten, die vermoedelijk anders grotendeels werkloos zouden zijn geweest.

Niet berekenbaar zijn de sociaal-psychologische voordeelen van deze werkverschaffing. Hun beteekenis is er echter niet minder om.

F. VAN HEEK.

¹⁸⁾ De volgorde der indeeling is niet op waardeering gebaseerd.

¹⁹⁾ Vergl. Ir. A. Vondeling, „Enkele opmerkingen over de Noord-Oost polder, in het bijzonder over de te verwachten arbeidsbehoefte en bevolkingsgruotte”, in „Mensch en Maatschappij”, 18e jrg. nr. 5, blz. 258.

²⁰⁾ Vergl. hiermede de typische vooruitstrevende kolonistenmentaliteit, geschetst bijv. door Ter Veen, in zijn „De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied”; zie verder „Econ. en soc. problemen van de Wieringermeer”, blz. 91.

²¹⁾ T.a.p., blz. 86.

²²⁾ Dit kan niet met zooveel zekerheid worden gezegd van de polderarbeiders, die bij de indijking van de Wieringermeer gedurende de jaren 1926—1930 (dus in een hoogconjunctuurperiode) gewerkt hebben. Vandaar, dat zij in bovenstaande schatting niet zijn opgenomen.

SOCIAAL-ECONOMISCH ONDERZOEK V66R DE LANDAANWINNING EN DOCUMENTATIE DAARNA.

Oude kolonisatie.

De Haarlemmermeer was de eerste droogmakerij met middelen bij de wet toegestaan. Maar daarmee hield de staatsinmenging op. De kolonisatie was geheel vrij. Met de verdere voorbereiding van den bodem hield de Staat zich niet op. „Reeds in den aanvang van 1851 waren de boorden van het Meer droog”, zoo klinkt het. „Den 10en Februari van dat jaar vroeg een graanhandelaar aan de Commissie verlof daar den grond te mogen bezaaien. Blijkens het Bevolkingsregister van de Gemeente Haarlemmermeer vestigden zich in datzelfde jaar ook de eerste vaste bewoners in het nieuwe kolonisatiegebied.” De grond was allesbehalve voorbereid om de menschen te ontvangen. De bodem was dras. Riet, asters en wilgen slingerden dooreen als lianen in het oerwoud. Wie er zich vestigden is onbekend. Zooals Ter Veen later klaagde over het ontbreken der coherien tot 1880, waarvan er slechts één, n.l. dat van 1856, werd teruggevonden, zoodat de eerste grondeigenaren en bezitsovergangen niet te bestudeeren zijn, moet hier worden geklaagd over het ontbreken van goede registers der eerste bevolking. Men „ontdekte” 1.800 personen op een bevolking van 5.000 zielen, die zich niet hadden aangemeld. Vrijheid blijheid dus, maar tevens hopelooze wanorde! Veel polderjongens bleven hangen en deden landarbeid. Wanneer men bedenkt, dat de geestelijke instelling van den agrariër en van den polderjongen een geheel andere is — de een bouwt op en de ander slaat den grond kapot, om het kort uit te drukken —, dan is het uitblijven van succes niet te verwonderen. Zij waren bovendien zeer kapitaalarm, zoodat zij in den strijd met de grondeigenaren het zeker moesten verliezen. De behuizing was zeer slecht. De woningen schenen slechts dierenhokken te zijn. De gezondheidstoestand was slecht. Over het drinkwater klaagt Mr. Amersfoort: „Ik zoek in den polder vruchteloos naar drinkbaar water.” Weliswaar zijn de gevonden boekjes, ingericht tot het houden van „Aanteekeningen voor de Geneeskundige waarnemingen bij de droogmaking van het Haarlemmermeer” ook al weer niet ingevuld, maar toch heeft men uit vergeelde blaadjes, kranten e. d. een beeld kunnen reconstrueeren van den hygiënischen toestand. De eerste medicus wilde uit den Meer wegtrekken uit armoede. De geneeskundigen uit den omtrek weigerden hulp. Cholera brak uit in 1853. Malaria ondermijnde de werkkraft der arbeiders als in de Pontijnsche moerassen. Het sterftecijfer was zeer hoog; dat der kinderen benaderde dat van Rusland. Drankgebruik werd drankmisbruik. Afwijkende huwelijkszedes kwamen voor. En ook van de eigenlijke boerenbevolking wordt gezegd, dat zij, van huis uit particularistisch, ieder bedacht op eigen behoud, zelfs in den strijd tegen het water, levende in een moerassig gebied met dikwijls onbruikbare wegen, niet werd samengebonden door historische of cultureele banden. Het maatschappelijk leven was hier teruggevallen tot den primitieven vorm der familie (Ter Veen).

De strijd om het bestaan, dien de eerste pioniers hier voerden, was dan ook voor velen te zwaar. Men kent het rijmpje, dat hier van toepassing is: „De eerste (boer) werkt zich dood. De tweede lijdt nood. De derde verdient zijn brood.” En de schuld van dit alles droeg de Commissie van Beheer. De ellendige toestand van grond en bewoners was te wijten aan nalatigheid. „Veel van deze misstanden moeten geweten worden aan het Landsbestuur.” „Ook de gemeente treft schuld.” Met deze woorden worden de toestanden in de beginjaren der kolonisatie geheheld. En bij de bevolking zelf? Sterke verdeeldheid kwam voor. Aan de samenwerking ontbrak veel! Bij de bestudeering van één der beste landaanwinningen

in Nederland blijkt telkens, hoe nonchalant men te werk gegaan is. Men liet veel, zoo niet alles, aan den loop der dingen over. Men registreerde weinig, was bovendien niet zorgvuldig in het bewaren der gegevens. Van sociaal onderzoek vóór de drooglegging, noch van documentatie daarna was sprake. Alles stond in het teeken van „Op hoop van zegen”. Men had er niet de geringste gedachten over, wat voor een maatschappij uit de heterogene massa der immigranten zou voortkomen. En dat er desondanks zulk een stevige gemeenschap uit voortgekomen is, is het resultaat van veel leed. De strijd om het bestaan werd gevoerd in al zijn hardheid.

De bestudeering van vroegere kolonisaties, waarvan die der Haarlemmermeer als voorbeeld genomen is, doordat deze het grondigst bestudeerd is, heeft haar nut als voorbeeld. Natuurlijk zijn we er van overtuigd, dat geen twee kolonisaties op elkaar lijken. En toch zal men uit de fouten van vroeger leering kunnen trekken. Het gaat er dan om eenzelfde of, indien mogelijk, beter resultaat te bereiken met minder offers aan menselijk lijden. De sociale wetenschappen zijn weliswaar jong, maar ze zijn toch zoo ver, dat met behulp van de vergelijkende en de functionele methoden, toegepast op de studie der kolonisaties en den groei van nieuwe maatschappijen, ontwikkelingslijnen getrokken kunnen worden, zoodat althans een prognose gesteld kan worden.

Nieuwe kolonisatie.

Men acht het vanzelfsprekend, dat een inpoldering technisch terdege voorbereid wordt. En dat deze voorbereiding geschiedt door deskundigen, dat zijn de ingenieurs. Al is het mogelijk, dat buiten het gilde der technici even goed ontwikkelde kenners der indijkingsmoeilikheden voorkomen, zoo zal men er toch niet aan denken aan zulke autodidacten het voorbereiden en uitvoeren der werkzaamheden toe te vertrouwen. Hoe staat het met de sociale voorbereiding en uitvoering?

Iemand merkte eens tegen een ingenieur op, dat het toch niet noodig was, zulke uitvoerige berekeningen te maken voor den bouw van sluisen en bruggen, dat men al werkende wel zou ontdekken wat noodig was, spanten korter kon maken, meer of minder nagels kon klinken e.d. De technicus vond den spreker, die met opzet deze dwaasheden debiteerde, wel heel erg dwaas. En dat was zijn redeneering zeker. Maar waarom wordt ditzelfde dan heel gewoon gevonden bij maatschappelijke problemen?

Men had een sociaal-economische afdeling bij den dienst voor het in cultuur brengen van de in de Wieringermeer drooggevalen gronden. De taak daarvan was de voorbereiding van dorpsaanleg en woningbouw, van aanleg van electriciteit en waterleiding en van gronduitgifte, de keuze van arbeiders en middenstanders en de plaatsing der gebouwen. De leiding lag in handen van een ingenieur, niet in die van een sociaal onderzoeker. Wanneer nu zulk een ingenieur goed sociaal werk levert — en er zijn vele voorbeelden van te geven, ook bij de drooglegging van de Zuiderzee —, dan doet hij dit werk niet uit hoofde van zijn ingenieur-zijn, maar als geïnteresseerde bij sociaal werk, op welk terrein hij toch autodidact is, terwijl de taak in handen gelegd moet worden van een deskundig sociaal „ingenieur”. Met dezen term wordt bedoeld, dat zulk een wetenschappelijk mensch, met een geheel andere opleiding dan de technische, nl. een sociale (men zie Steinmetz' „Inleiding tot de sociologie” daaromtrent), ook bouwer is. Maar van menschengemeenschappen. En hier komen wij bij het nieuwe in de jongste kolonisatie. Huizinga drukte het in zijn boek over Medemblik zoo uit: „De staat helpt de nieuwe kolonisten niets slechts bij den zoo moeilijken pioniersarbeid, doch tracht door het scheppen van een eenheid in socialen en economischen zin de bewoners krachtig te doen staan in den strijd om het bestaan. Dit streven naar een harmonisch geheel brengt noodzakelijkerwijze het overnemen van den voornaamsten

pioniersarbeid door den staat met zich mede. De nieuwelingen komen dus aanstonds in een, zij het kleine, geordende samenleving, waaraan zij geen leiding of richting behoeven te geven, doch naar welker organisatie zij zich van stonde aan hebben te voegen.” Dit alles moge eenigszins overdreven worden voorgesteld, een zeer groote kern van waarheid schuilt er wel degelijk in. Eenerzijds moge de oorzaak van deze nieuwe houding gelegen zijn in het feit, dat zich in de Nederlandsche openbare meening een evolutie heeft voltrokken ten aanzien van de opvatting van de plaats, die de Staat in het maatschappelijk leven dient in te nemen, in het feit dus, dat de Staat maatschappelijker is geworden, zooals Van Heek het uitdrukt in zijn „Economische en sociale problemen van de Wieringermeer”, anderzijds hebben de chaotische toestanden bij vroegere kolonisaties en het weinig rationeel uitwerken van het spel der vrije krachten geleid tot staatsingrijpen en systematisch bouwen. Voor dit bouwen is studie van het gewordene en het wordende noodig.

Merkwaardig is het, dat het onderzoek op sociaal gebied in en voor de kolonisaties minder door de Overheid, dan wel door particulieren is gedaan. Door particulier initiatief immers kwam de Stichting voor het bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders tot stand. Particulieren geven — zij het dat hun werk mogelijk gemaakt wordt door eenige subsidies, maar ook door bijdragen van goede gevers — hun werkkraft om een gave gemeenschap te bouwen. Althans om de bouwsteenen daarvoor aan te dragen. En dit steunen aandragen bestaat in de eerste plaats in het sociale en economische onderzoek naar wat al reeds in de Wieringermeer is geschied en geworden. Natuurlijk had men hen, die in dit terrein gingen arbeiden, geregistreerd, al is door de voorloopige indeeling van het gebied bij de randgemeenten toch het onderzoek naar de eerste bewoners nu reeds na tien jaar geen sinecure. Maar nu wordt dat eerste begin toch vastgelegd. Nadat door studentengroepen van de Amsterdamsche universiteit onder leiding van Prof. Dr. H. N. ter Veen, die tevens voorzitter der genoemde Stichting is, uitvoerige enquêtes zijn gehouden, wordt thans gedeeltelijk gebaseerd op de enquête-uitkomsten, de geschiedenis der Wieringermeer geschreven. En dat zal tevens ter waarschuwing zijn bij het werk in de andere polders.

Zoo treft men in het bovengenoemde werk van Van Heek een aanwijzing om de keuze van hen, die als landbouwer worden toegelaten, ruimer te maken en wel sociaal rechtvaardiger. Ook de financieel zwakken moeten z.i. een kans hebben. Met dien eisch is hij in harmonie met wat de secretaris der Zuiderzeevereeniging, de heer H. C. van der Houven van Oord, indertijd schreef: „Mannen met goede handen en noesten arbeidszin, zij het ook met ledige zakken, moeten die gronden mede in gebruik kunnen bekomen tegen een billijken cijns en met de zekerheid, dat al wat zij tot verbetering aanbrengen hunzelve ten goede komt, dat elke penning, dien zij kunnen besparen, door hen kan worden aangewend tot afbetaling van hun schuld aan den Staat, zoodat zij, langzamerhand eigenaar wordende van het land, dat zij onder handen hebben, bij oppassen en vlijt de toekomst van zich en hun kinderen verzekerd weten.” En in overeenstemming met het andere sociale inzicht, dat in deze eeuw gegroeid is, vraagt Van Heek ook naar de sociale rechtvaardigheid van pachtverschillen tusschen groote en kleine bedrijven.

Op grond van een zelfstandig onderzoek, dat echter in nauwe samenwerking met de Zuiderzeestichting plaats vond, ontstond een monografie over Medemblik, die een waarschuwing is voor de randgemeenten van den nieuwen Noordoostpolder. Men leze de optimistische verwachtingen over de betrekkingen tusschen Friëland en den N.O.-polder in het rapport der Friesche commissie en het hoofdstuk: „De geschiedenis herhaalt zich.....”, bij Huizinga (Medemblik).

In de Haarlemmermeer kwamen, zoals we zagen, zowel echte boeren als polderjongens. Ook in de Wieringermeer werkten bij de Cultuurmaatschappij, die tot taak had het in cultuur brengen en tijdelijk exploiteeren van de gronden, die nog niet in tijdpacht konden worden uitgegeven, polderjongens. Men verwachtte, dat zij na het beëindigen der werkzaamheden der Cultuurmaatschappij langzaam maar zeker door de gevestigde boeren zouden worden overgenomen. Dit geschiedde weinig of niet. Zou men in het werk in de Haarlemmermeer niet een lesje ter leering hebben kunnen vinden? Ook deze kwestie werd in een studie over „De arbeidsgelegenheid in de Wieringermeer” nader onderzocht. In den Noord-oostpolder gaat men dan ook al anders te werk. Afgezien van de zeer bijzondere omstandigheden, die thans ook tot buitenissige maatregelen geleid hebben, wat de grondwerkers aangaat, was men hier van plan agrariërs tijdelijk als grondwerker te laten optreden. Wanneer dan het voorbereidende werk zou zijn gedaan, zouden deze lieden, die getoond hadden wat voor een betere toekomst over te hebben, het eerst aan bod kunnen komen voor het verkrijgen van een boerenbedrijf. Het grondwerk zouden zij kunnen doen, zoals in den stillen tijd landbouwers altijd wel slooten uitbaggeren en greppels graven. Hun instelling zou echter die van agrariërs zijn gebleven. In hun volharding zou tevens een goede proef gegeven zijn voor de keuze der toekomstige bewoners. Het onderzoek naar de sociale situatie der polderjongens, dat de sociografische sectie der Zuiderzeestichting thans op touw heeft gezet, bereikt wel niet geheel het doel: vermeerdering van de sociale en sociaal-psychologische kennis van de echte grondwerkers-polderjongens, maar het kan niet anders, of voor het werk in den Z.W.- en den Z.O.-polder zullen uit dit onderzoek belangrijke gegevens voortvloeien.

Coördinatie van de werkzaamheden van verschillende wetenschappen wordt verkregen als ook de psychologische sectie dezelfde menschen aan een nader onderzoek zal gaan onderwerpen. Men zal dan het psychische beeld kennen der menschen toen zij pas kwamen, hun gedrag onder geheel andere omstandigheden met totaal andere werkzaamheden en in een zeer bijzonder milieu, dat van het vrijgezellen-kampeven, om later — na vestiging in den polder — hun gedrag als kolonisten na te gaan. Het genotype verandert niet, wel het phaenotype.

Eenzelfde samenwerking zal worden verkregen als verschillende onderzoekers der onderscheiden secties zich bezig zullen gaan houden met de randgemeenten van den N.O.-polder. Wat zijn er in die plaatsen, zoals Kuinre, Blankenham, Blokzijl, Vollenhove, Genemuiden, enz., al niet een buitengewoon interessante trekken op te merken. Verlies van de visscherij, afsluiting van het IJsselmeer, afgeslotenheid van het verdere landgebied, zoals bij Kuinre door geografische omstandigheden, die omgekeerd echter den Friezen niet verhinderen graslanden in hun gebied te pachten, jarenlange samenleving van dezelfde groep met een sterke inteelt, waarvan de bijzondere gevolgen nagegaan zullen moeten worden. Journalistiek is de verandering in het visschersleven reeds ten deele beschreven in „Wijkend water” door Fred Thomas, romantisch uitgebeeld in „Thuisvaart” van Henk Mondria, waarin Vollenhove het tooneel vormt.

Het oude Urkerleven is geregistreerd in het verzamelwerk „Urk”, dat onder redactie van Dr. Kaiser en Drs. Meertens kortgeleden verscheen. De verandering in het bestaan der Urkers werd reeds vastgelegd in het proefschrift van Dr. Plomp, terwijl de ontwikkeling der geheele visschersbevolking sedert de afsluiting wordt nagegaan in een studie, die welhaast haar voltooiing nadert.

Desiderata.

Eenigszins zou men den indruk krijgen, dat de sociografie altijd achter de feiten aanloopt. Tot op zekere

hoogte is dat juist, maar door de bestudeering van het gewordene verrijkt men zijn inzicht in het straks wordende. Op grond van ervaring opgedaan met andere kolonisatiegebieden zijn reeds berekeningen gemaakt over het toekomstige bevolkingsaantal in den N.O.-polder. Men zie: „Enkele opmerkingen over den Noord-Oostpolder, in het bijzonder over de te verwachten arbeidsbehoefte en bevolkingsgrootte” door Ir. Vondeling en in dat verband ook: „De kolonisatiepolitiek in den Noordoostpolder” door Prof. Dr. H. N. ter Veen. Men sluit daarin aan bij de studie over de Wieringermeerbevolking van de hand van Dr. Van Zanten.

De Wieringermeerpolder blijkt niet alleen technisch, maar ook sociaal-economisch een „proefpolder” te zijn.

Niet alleen zal men moeten beslissen, *hoeveel* menschen toegelaten zullen worden, mede in verband met het accres der nieuwe bevolking in de eerste decennia, maar men zal ook goed moeten weten, *wie* men kan toelaten. Hoe zal de verhouding der aantallen boeren, dus zelfstandige ondernemers, en der landarbeiders zijn? Hoeveel middenstanders kan men redelijk toelaten? Ook voor de nieuwe gebieden geldt immers een soort Vestigingswet! Men wil geen herhaling van den hopeloozen strijd om het bestaan der winkeliers, zoals het oude land vóór de Vestigingswet vertoonde. En daarnaast: welke kapitaal-eischen zal men moeten stellen aan de aanstaande polderbewoners? Met welke geestelijke gesteldheid zijn ze het best geschikt voor de aanpassing in het nieuwe land? Welke gezinssamenstelling leidt tot de beste uitkomsten? Het is immers uit het boek van Mr. Kamp o.a. bekend, dat de selectie op medische gronden voor de Wieringermeerbewoners niet steeds aan redelijk te stellen eischen heeft voldaan. Merkwaardige tegenstelling met de Haarlemmermeer: geconstateerd is, dat de gezondheidstoestand der Meerbewoners tijdens hun verblijf in de Wieringermeer verbeterde!

Dan doet zich ook de vraag voor, *uit welke gebieden* men zijn immigranten zal moeten recruteeren. Is het juist, dat in den N.O.-polder voornamelijk Friezen een kans moeten hebben, omdat hun provincie aan dezen polder grenst? Een Friesche Commissie voelt veel voor zulk een oplossing. En dan zouden lieden uit het Geldersche straks de gelukkigen worden bij den Z.O.-polder? Ook al omdat daar een aanzienlijk landgebied uit zand zal bestaan? Moet men ook niet de vraag stellen, welk deel van ons land een onhoudbaren bevolkingsdruk heeft onder de landbouwers en daardoor het eerst geholpen moet worden? Heel Nederland brengt toch ook de gelden voor het grootsche werk op en niet alleen de randprovincies! Bij oudere koloniaties, zoals die in de Biesbosch, kwamen de meeste kolonisten uit de naaste omgeving. Ook bij de Haarlemmermeer zag men iets dergelijks. Dat waren vrije immigraties. Nu staan de zaken anders. Er is een geleide immigratie. De leiding moet dus weten waarvandaan zij het best, d.w.z. met het grootste nut en met de grootste kans op geluk, de immigranten kan en moet halen.

Hoe zullen de *beroepen* verdeeld moeten zijn? Zal men in het nieuwe land ware volksverhuizingen, zoals in het Vlaamsche land en vroeger in Oost-Pruisen, toe moeten laten om in de behoefte aan arbeidskrachten in den oogsttijd te voorzien, waarop dan een sterke winterwerkeloosheid volgen zal? Of wordt het beeld der nieuwe polders een geheel ander door de toepassing van moderne methoden en veel machines? Is er geen betere verdeling van arbeid over het geheele jaar mogelijk door de agrarische industrie zich meer bij den landbouw te laten aansluiten? Is in verband met de industrie niet reeds nu een verstandige indeeling van de cursussen der aangrenzende ambachtsscholen noodzakelijk, opdat de arbeiders, die geschooldheid nodig hebben, die nu reeds kunnen opdoen, en opdat voorzien wordt in de behoefte aan ambachtlieden? Hierbij zal men rekening moeten houden

met het feit, dat van verschillende ambachtslieden een geringer aantal in de nieuwe polders noodig zal zijn dan vroeger op het platteland. Waar vroeger de plattelandstimmerman-aannemer-bouwer van boerderijen zelf alle deelen van het bouwwerk in eigen bedrijf moest maken, komt nu een groot aantal onderdeelen kant en klaar van de fabriek. Men denke aan de ramen en kozijnen, deuren e. d.

De juiste keuze van *vestigingsplaats* is niet eenvoudig. Bij de Wieringermeer is de vestiging dusdanig geweest; dat er een arbeidsvacuum is ontstaan, met het gevolg, dat een deel der arbeiders over te groote afstanden moet trekken, elken dag weer, en arbeidsmoeilijkheden hier uit voortvloeien. Men zal vooral met de grotere mogelijkheden van het verkeer rekening moeten houden, maar daarnaast de meest efficiënte arbeidsprestatie moeten berekenen in verband met de vermoeidheid — geestelijk en lichamelijk — door het dagelijksche trekken. De kernen van vestiging worden in den N.O.-polder dan ook reeds anders gekozen. Voor verscheidene plaatsen van eenigen omvang is er ook geen gelegenheid. Wenscht men bepaalde eischen aan een centrum te stellen, opdat het een attractiepunt voor de polderbewoners zal zijn, dan moet die plaats een bepaalde grootte hebben, opdat ziekenhuis, kerk, school, sportgelegenheid, plaatsen voor kunst en vermaak er kunnen voorkomen.

Vragen omtrent de *bedrijfs-grootte* — we roerden ze reeds eerder aan — doen zich voor. De economische eischen en de sociale zijn niet altijd met elkaar te rijmen. Moeten ook landarbeiders een kans hebben, bijv. via de landarbeiderswet? Zal het heden alleen den toon aangeven of moet men, gelijk Ir. Vondeling het stelde in zijn artikel: „Hoe groot dienen de landbouwbedrijven in den N.O.-polder te worden?“, grond reserveeren door groote hoerderijen te stichten, weliswaar in beperkt aantal, om later door splitsing jonge agrariërs aan een bedrijf te helpen? Dat er zich bedrijfstechnische vragen, in menigte voordoen, behoeft welhaast niet opgemerkt te worden. Maar op al deze vragen moet een antwoord gegeven zijn, vóór men met de uitgifte van gronden kan beginnen.

Sociale behoeften zullen er zijn en zij dienen beyredigd te worden. Maar op een andere wijze dan dat geschiedde in het laatste kwart der 19e eeuw, waarvan bepaalde monsterachtige stadswijken het resultaat zijn. Aesthetische verzorging van het landschap en van de boerderijen daarin, is eisch. Men heeft voor de adviescommissie van het bouwbureau „De Wieringermeer“ indertijd een kunstenaar als Granpré Molière uitgenoodigd. Men moet het gemeenschapsleven mogelijk maken, maatschappelijke organisatie. Niets verhindert de menschen zelf de hand aan den ploeg te slaan, maar men beware de nieuwe gebieden voor de beruchte splijtzwammen op allerlei gebied. Welke vereenigingen zijn nuttig en noodzakelijk; welke geven alleen maar aanleiding tot energieverspilling? Samenwerking van bepaalde groepen is toch heel wel mogelijk gebleken. Spelen wel altijd goed gefundeerde principia een rol? Of komt er ook wel eens zoo geen eigenbelang, dan toch eigenliefde om een hoekje kijken? Hygiënische verzorging behoort ook tot de sociale taak van een Overheid. Moet men die aan den individueelen arts overlaten of zijn er andere mogelijkheden, waardoor tevens minder kansen op fouten voorkomen dan voorheen? Organisaties, zooals Witte Kruis, Gele Kruis, Ziekenfondsen e. d., behoeven niet een getrouwe copie van het oude land te zijn. Het kan ook anders en misschien beter!

Er is meer op sociaal gebied te noemen. Maar men zal reeds voldoende hebben kunnen zien, hoe ook de sociale werker zijn gegevens van te voren moet klaar hebben om zijn plannen er op te baseren. Men mag ook het sociaal-economische leven niet meer overlaten aan het vrije spel der maatschappelijke krachten. Men kan leed voorkomen en energie besparen, dus anders aanwenden. De sociale ingenieur bouwt gelijk een architect. Hij kan

geen berekeningen maken met behulp van proefpolders, experimenten en laboratoria. Maar — overdrachtelijk gezien — heeft hij ook zijn „proefvelden“ in de oude kolonisatiegebieden. Daar doet hij zijn kennis op door niet te speuren naar het „einmalige“, maar naar de permanente agens in de sociale processen. Met zijn kennis van die processen moet hij woekeren. Niet om een soort Utopia op te bouwen. Dat is onmogelijk. Maar wel om veel leed, dat vroeger vóórkam, te voorkómen. De sociale werker heeft een dienende taak. Daartoe heeft hij noodig een overzicht der sociale feiten en documentatie¹⁾.

Dr. W. SLEUMER Tzn.

¹⁾ *Eenige literatuur:*

- A. A. Beekman: Holland tusschen Maas en IJ. Leiden, 1921.
 H. N. ter Veen: De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied. Groningen, 1925.
 W. Huygens: De Wieringermeer. Een studie van het bestuur en beheer der IJselmeerpolders. Den Haag, 1939.
 H. C. van der Houven van Oordt en G. Vissering: De economische beteekenis van de afsluiting en drooglegging der Zuiderzee. Leiden, 1901 (Tweede druk).
 F. van Heek: Economische en sociale problemen van de Wieringermeer. Een studie van een kolonisatiegebied in wording. Alphen a/d Rijn, 1938.
 G. B. W. Huizinga: Medemblik, inzonderheid in verband met de Zuiderzeewerken. Alphen a/d Rijn, 1940.
 Chr. Plomp: Urk, sociografie van een eilandbevolking. Alphen a/d Rijn, 1940.
 J. Godefroy: Enkele arbeidsproblemen van de Wieringermeer. Alphen a/d Rijn, 1941.
 L. Kaiser en P. J. Meertens: Het eiland Urk. Alphen a/d Rijn, 1942.
 J. H. van Zanten: Statistiek van de Wieringermeerbevolking op 1 Januari 1938. Alphen a/d Rijn, 1939. Met vervolg.
 E. D. Wiersma: Uitkomsten van een psychologisch onderzoek in de Wieringermeer. Alphen a/d Rijn, 1940.
 L. Kaiser: Phonotypologische beschrijving van de bevolking in de Wieringermeer. Alphen a/d Rijn, 1940.
 Tien jaar Wieringermeer 1930/1940. Uitg. Directie v. d. Wieringermeer.
 Rapport van de te verwachten betrekkingen tusschen Friesland en den N.O.-polder, Leeuwarden, 1941.
 Rapport v. d. Commissie ingesteld door Gedeputeerde Staten der Prov. Overijssel ter bestudeering van de economische aansluiting van den Noordoostpolder aan het oude land. Zwolle.
 Onderzoek naar den vermoedelijken omvang der verzorgingsbedrijven in den N.O.-polder in het jaar 1951. Econ.Inst. voor den Middenstand. Den Haag, 1941.
 A. Vondeling: Enkele opmerkingen over de Noord-Oost polder. Later opgenomen in „Mensch en Maatschappij“. Sept. 1942.
 A. Vondeling: Hoe groot dienen de landbouwbedrijven in de Noord-Oostpolder te worden? Landbouwk. Tijdschr. Nov. 1941.
 H. N. ter Veen: De kolonisatiepolitiek in den Noordoostpolder. Mensch en Maatschappij, Nov. 1941.
 F. Kamp: Zuiderzeeland. Amsterdam, 1937.

DE AFSLUITING VAN DE ZUIDERZEE EN DE VISSCHERIJ.

„Graan voor visch“ is de naam van een boerderij in de Haarlemmermeer, waarin kort en krachtig de verandering van de voortbrenging bij landaanwinning door inpoldering wordt aangeduid, want vanzelfsprekend heeft deze een beperking van de binnenlandsche visscherijgebieden tengevolge gehad, om voor meer opbrengende landbouwgebieden plaats te maken.

Indien wij de inpolderingen sinds de 16e eeuw eens beschouwen en daarbij vooral het oog houden op de Zuiderzee en de daarmee in open verbinding staande watergebieden, dan valt het op, dat niet alleen een voortdurende landaanwinning heeft plaats gevonden, doch dat tevens groote watervlakten, die direct door het zoute zeewater werden beïnvloed, daaraan zijn onttrokken en tot zoetwatergebieden hervormd zijn.

In dit licht is de afsluiting van de Zuiderzee een tiental jaren geleden slechts het slot van een zich reeds eeuwenlang voltrekkend proces, waarin de Noord-Hollandsche meren reeds waren voorgegaan.

Voor de visscherij in, en om de Zuiderzee beteekende indijking in de meeste gevallen èn beperking van het visscherijgebied èn structuurverandering van het bestaande visschersbedrijf. Bij de oude indijkingen, die in verhouding tot de Zuiderzee, kleine oppervlakten besloegen, vonden de visschers meest elders nog een visscherijgebied; zooals in de 16e eeuw de in talrijke dorpen

van West-Friesland verspreid levende visschersbevolking, die op Zuiderzee en Noordzee haar bedrijf ging uitoefenen.

Sindsdien geeft de toestand, waarin de Zuiderzeevisscherij in de daaropvolgende eeuwen verkeerd heeft, een afwisselend beeld te zien. In het algemeen is vischafzet in groote mate afhankelijk van de consumptie-gewoonte der afnemers, terwijl voor visch, als bederfelijk artikel, een snel vervoer en goede conserveeringsmethoden noodig zijn.

Reeds in de 17e eeuw was de Zuiderzeeharing het voornaamste product, dat vooral in de buurt van Enkhuizen werd gevangen en waarmede zich in 1607 omstreeks 1.000 vaartuigen bezig hielden. Daarnaast was de aal- en palingvangst van groot belang, getuige ook een plakkaat van 1569, waarin het visschen met „stalen, cuijls, korven en aalfuiken” in de domeinen bij Enkhuizen, waar aal en paling werd gevangen, werd verboden. Aan dit soort Zuiderzeevisscherij zouden ongeveer 300 schepen hebben deelgenomen.

De beide bovenstaande vischsoorten waren bij uitstek geschikt om te worden gerookt, waardoor zij een grootere mate van houdbaarheid bereikten. Voor het vervoer lag het Zuiderzeegebied in dien tijd uitermate gunstig, omdat de belangrijke scheepvaartwegen naar de Oostzee en via de IJssel naar Keulen er doorheen liepen. Neemt men voorts in oogenschouw, dat visch destijds een zeer belangrijk voedingsmiddel was, dan kan men begrijpen, dat de visscherij toen een bloeiperiode beleefde.

Langzamerhand wijzigden zich deze omstandigheden; andere verkeerswegen komen op en de vischhandel gaat achteruit, mede in verband met gewijzigde voedingsgewoonten, welke zich voltrokken ten nadeele van het verbruik van producten der visscherij. De visscherij wordt een armoelijk bestaansmiddel, slechts uitgeoefend op kleine platte vaartuigen in familiebezit en bemand met familieleden.

Eerst door den aanleg van het spoorwegnet ontwikkelt het verkeer zich wederom ten voordeele van de Zuiderzeevisscherij, hoewel het opvallend is, dat tal van visschersplaatsen als Spakenburg, Elburg, Vollenhove en Wieringen tot heden toe nog geen spoorweg of tramsluiting hebben. Door het autovervoer konden echter ook deze plaatsen hun positie verbeteren.

De laatste jaren vóór de afsluiting van de Zuiderzee.

Om een goed beeld te krijgen van de huidige IJselmeervisscherij achten wij het noodzakelijk de laatste jaren voor de afsluiting nog wat nader te bezien.

De Zuiderzee stond door de zeegaten tusschen de eilanden in open verbinding met de Noordzee en bevatte in hoofdzaak zout en brak water. Het was een vruchtbaar vischgebied, rijk aan lagere organismen, met een hooge temperatuur van het water, waardoor de ansjovis er in het voorjaar kon leven en bovendien met groote verschillen in bodemgesteldheid, die zekere verscheidenheid van vischsoorten toelieten. De vischstand was in hooge mate afhankelijk van de Noordzee en de Waddenzee; haring en ansjovis kwamen er slechts om kuit te schieten en verdwenen weer na het paaien; de garnaal plantte zich buiten de Zuiderzee voort en verliet dit watergebied tegen den herfst, terwijl bot er enkele jaren vertoefde, maar verdween tegen den tijd, dat zij geslachtsrijp werd, om dan naar de Noordzee te trekken¹⁾.

De uit de kom der Zuiderzee, waarvan het gebied ongeveer gelijk was aan die van het IJselmeer, aangevoerde hoeveelheden visch, waren zeer belangrijk (zie tabel 1), doch wij mogen niet vergeten, dat 1930 en 1931 zeer gunstige jaren zijn geweest. Haring was verreweg het belangrijkste product, terwijl de ansjovisvangsten zeer wisselvallig konden zijn. Ook de vangsten van aal en paling, bot, spiering en garnalen konden vrij groot zijn.

¹⁾ Chr. Plomp: „Urk, Sociografie van een eilandbevolking.”

TABEL 1. ²⁾

Totale aanvoer uit de kom der Zuiderzee, in 1.000 kg.

	haring	ansjovis	bot	garnalen	spiering	aal en paling	snoekbaars	totaal
1929	10.604	367	1.671	2.048	752	855	—	16.370
1930	11.172	5.338	3.631	2.313	1.285	834	—	24.669
1931	12.073	3.478	2.282	1.588	1.345	939	—	21.766
1932	9.985	378	1.273	589	476	1.048	—	14.000

Eertijds vischte een groot deel van de Zuiderzeevisschers ook op de Noordzee, doch de eene visschersplaats na de andere hield hiermede op. Omstreeks 1900 verdwenen de Volendamers van de Noordzee, zoodat bij de afsluiting de Urkers nog de eenigen van de visschersbevolking rond de Zuiderzee waren, die op de Noordzee vischten.

De aanvoer geschiedde meestal over de vischafslagen, die rond de geheele Zuiderzee te vinden waren. De totale aanvoeren, in geld uitgedrukt (tabel 2) wisselden zeer sterk, wat te verwachten is bij een vischwater, dat slechts voor een gedeelte met standvisch is bevolkt, terwijl bovendien de prijzen varieerden met de grootte van den aanvoer. Bovendien was de trek van de visch in de Zuiderzee niet in alle jaren gelijk.

TABEL 2.

Totale aanvoer uit de kom der Zuiderzee, in duizenden guldens.

	haring	ansjovis	bot	garnalen	spiering	aal en paling	snoekbaars	totaal
1929	743	431	1.706	324	106	838	—	2.592
1930	1.492	1.650	1.049	426	175	807	—	4.743
1931	1.138	375	880	424	170	846	—	3.066
1932	382	37	470	104	73	680	—	1.788

Na de afsluiting van de Zuiderzee.

Door de voltooiing van den afsluitdijk op 28 Mei 1932 ontstond een geheel nieuwe situatie. De daling van het zoutgehalte was zoodanig, dat het IJselmeewater gunstige levensvoorwaarden voor een groot aantal zoetwaterorganismen bood. Naarmate de brakwaterorganismen verdwenen, ontstond een vruchtbaar terrein voor een zoetwaterflora en fauna. Zeer kleine organismen, vooral plankton, waren door hun geweldig voortplantingsvermogen onmiddellijk, nadat het zoutgehalte hun ontwikkeling toeliet, aanwezig. Daarmede was de basis voor de voeding van grootere dieren, waaronder vischen, gelegd.

De visch, die zich in het IJselmeer bevindt, is er langs natuurlijke weg gekomen en de snelheid van bevolking is dientengevolge afhankelijk van het voortplantingsvermogen van de visch, welke voor de meeste inheemse zoetwatervischoorten, met uitzondering van snoekbaars en pos, niet groot is, omdat zij daarvoor noodig hebben ondiepe, met planten begroeide oevers, welke in het IJselmeer in geringe mate aanwezig zijn en aan de westzijde zelfs geheel ontbreken³⁾.

Reeds voor de afsluiting kwam zoetwatervissh voor in een breede kuststrook van Lemmer tot den mond van den IJssel en eenigszins voor den mond van de Vecht. Van deze plaatsen uit en waarschijnlijk ook van de uitmondingen van de verschillende polders, heeft de zoetwatervissh zich over het IJselmeer verspreid.

Beschouwen wij de aanvoeren, welke uit het IJselmeer zijn gekomen na de afsluiting (tabel 3), dan valt het op, dat de haring, ansjovis en garnalen zijn verdwenen en de aanvoer van bot van geen betekenis meer is, in verhouding tot vroegere vangsten. De aal- en palingvangsten

²⁾ Cijfers der tabellen, tenzij anders vermeld, ontleend aan de jaarcijfers van de Verslagen en Mededeelingen van de Afdeling Visscherijen 1929—1939.

³⁾ Dr. B. Havinga, in „Maandoverzicht van de Afd. Visscherijen” Januari 1938, October 1938, October 1939.

zijn grooter geworden, eenerzijds door een toenemende visscherij daarop, omdat de visscherij op haring enz., is verdwenen, doch daarnaast is ook een uitbreiding van de totale hoeveelheid aanwezige aal en paling geconstateerd. De aanvoeren zijn gemiddeld $2\frac{1}{2}$ à 3 maal zo hoog als vóór de afsluiting. De aanvoer van consumptiespierung gaat snel omlaag en is, in verhouding tot vroegere vangsten, in 1939 en later niet meer van belang, omdat de spiering zeer klein van stuk blijft.

TABEL 3.

Totale aanvoer uit het IJselmeer, in 1.000 kg, exclusief nest.

	aal en paling	snoekbaars	bot	spiering	totaal
1933	2.125	—	1.265	337	4.220
1934	2.688	—	1.124	447	4.287
1935	1.970	—	232	317	2.558
1936	2.405	8	48	271	2.794
1937	3.595	71	43	130	3.919
1938	2.538 ¹⁾	125	25	209	3.070
1939	2.108	2.662	27	24	5.081

¹⁾ Minder aanvoer dan in 1937, omdat de minimum-maat van 25 op 28 cm is verhoogd.

Van de snoekbaars werden voor de afsluiting geregeld enkele exemplaren gevangen, echter totaal nog geen 100 kg per jaar. Daarna is een snelle toename gevolgd, in 1937 nog bevorderd door het uitleggen van snoekbaarsnesten, in den vorm van groote bundels heide. In 1939 zijn van deze vischsoort dan ook recordvangsten gemaakt.

De vischsoort, welke zich het snelst van alle in het IJselmeer verspreid heeft, is de pos. Deze vischsoort werd voor den oorlog in Nederland niet als consumptievisch gebruikt en dientengevolge als eendenvoer of als grondstof voor de vischmeelfabrieken gebezigd. Over de aanvoeren van pos zijn geen afzonderlijke gegevens bekend. Zij is echter van belang als voedsel van andere vischsoorten, vooral baars en aal.

De overige zoetwatervisochsoorten, voornamelijk baars, brasem en voorn, beperken zich tot de nabijheid van de kust en vooral tot het oostelijk deel van het IJselmeer; in den totalen aanvoer waren zij vóór 1940 niet van groote beteekenis.

Mechanisatie van de visschersvloot.

Een factor, welke invloed op de aanvoeren heeft uitgeoefend, is de toenemende mechanisatie van de visschersvloot. Deze toename van het aantal gemechaniseerde visschersvaartuigen is echter voor de verschillende plaatsen rond het IJselmeer zeer afwijkend en beperkt zich bovendien in véle gevallen tot een hulpmotor, dikwijls een oude automotor. Van enkele plaatsen zijn de veranderingen sinds 1932 als volgt:

	1932		1942	
	totaal aantal vaartuigen	motorvaartuigen	totaal aantal vaartuigen	motorvaartuigen
Enkhuizen	42	33	29	27
Bunschoten	128	8	142	126
Harderwijk	185	60	92	74

Natuurlijk is het de bedoeling, dat het IJselmeer een visscherijgebied zal worden, waar blijvend door een aantal visschers hun beroep kan worden uitgeoefend. Daartoe moesten door de Overheid maatregelen worden voorgeschreven om roofbouw van de zijde der visschers te voorkomen, waar des te meer kans op is, naarmate de kuilvisscherij (visscherij met een klein trawlnet) door schepen met een sterkeren motor wordt beoefend. De genomen maatregelen hadden betrekking op de vaststelling van een minimum-maat voor bepaalde vischsoorten, zoodat zij aan de voortplanting kunnen deelnemen en het vaststellen van strooken, waar niet mag worden gevischt, bij voorkeur in gebieden, waar de grootste uitbreiding van den zoetwater-

vischstand kan worden verwacht. Voorts bestaat een verbod of beperking van het gebruik van verschillende vischtuigen, die zeer nadeelig zijn voor den vischstand, zooals de wonderkuil en, de dwarskuil, welke laatste 's winters niet mag worden gebruikt en tenslotte een verbod om met den kuil te visschen met schepen boven een bepaalde motorkracht.

De waarde der aangevoerde visch.

Gaan wij thans over tot de waarde der aangevoerde visch, dan blijkt, dat in de totale opbrengst (tabel 4) de aal en paling het leeuwenaandeel heeft en dat slechts in 1939 de snoekbaars een behoorlijk aandeel in de totale besomming heeft gehad.

TABEL 4.

Aanvoer uit het IJselmeer, in guldens, exclusief nest.

	aal en paling	snoekbaars	totaal aanvoer
1933	1.002.241	—	1.470.143
1934	1.278.465	—	1.661.749
1935	969.029	—	1.067.839
1936	1.025.693	2.709	1.091.399
1937	1.253.367	23.043	1.315.170
1938	1.190.296	43.512	1.284.877
1939	936.553	503.109	1.478.917

De aal- en palingvisscherij wordt uitgeoefend door visschers, die visschen met het kuilnet (klein trawlnet), met hoekwant (lijnen, voorzien van haken) en met fuiken.

In de jaren voor 1939 bestond een streven de hoekwantsvisscherij te bevorderen, omdat hiermede de grootere exemplaren van aal en paling worden gevangen, zonder dat tevens ondermaatsche aal en paling wordt gevangen, in tegenstelling tot de kuilvisscherij. Als aas voor het hoekwant wordt de spiering gebruikt.

De snoekbaarsvisscherij geschiedt zowel met het kuilnet als met staande netten. Naarmate de snoekbaarsstand in het IJselmeer toenam, ging een steeds grooter getal visschers zich op de vangst daarvan toelagen, zoodat het aantal visschers, dat 's winters het bedrijf stillet, dienovereenkomstig minder werd.

Van belang is het feit, dat het aantal visschers, dat de IJselmeervisscherij na de afsluiting uitoefende, sterk achteruitliep. In de periode 1934/'35 bedroeg het aantal uitgereikte vergunningen 1.344 (alleen voor belanghebbenden in den zin van de Zuiderzeesteunwet), terwijl dit aantal in de periode 1939/'40 nog 1.000 bedroeg (nu voor belanghebbenden en niet-belanghebbenden gezamenlijk⁴⁾). Nog in 1939 verminderde het totaal aantal IJselmeervisschersbedrijven van 1.080 op 1.000 als gevolg van natuurlijke afvloeiing en van beperkende bepalingen door den toenmaligen minister van Financiën, waardoor oprichting van nieuwe bedrijven niet mogelijk was⁵⁾.

Aangezien de totale besomming van alle IJselmeervisschers nog lager was dan vóór de afsluiting, was dit een voordeel voor de doorvisschende bedrijven, temeer daar de gemiddelde inkomsten van de bedrijven zeer laag waren, zooals uit nevenstaand overzicht blijkt.

Daaruit blijkt een snelle afneming van de besommingen van f1,— tot f1.000 en een absolute en nog grooter relatieve stijging van de besommingen van f1.001—f2.000. In het algemeen kan nog worden opgemerkt, dat de besomming van de hoekwantsvisschers hooger ligt dan die van de kuilvisschers.

Van de bruto besomming moeten alle kosten van schip en motor worden voldaan, waarbij vooral de kosten van motorbrandstof niet gering zijn, terwijl voorts de belooning van de bemanning, meestal 2 man, gewoonlijk is vastgesteld als een percentage van de besomming, waardoor de bemanning belang krijgt bij de hoogte van de

⁴⁾ Men vgl. dr. Ch. Plomp: „De toekomst der Zuiderzeevisscherijbevolking” in dit nummer.

⁵⁾ Gegevens ontleend aan de jaarverslagen van den Rijksdienst tot Uitvoering van de Zuiderzeesteunwet 1925 (1935 t.e.m. 1939).

Overzicht van de besommingen van IJsselmeervisschers in 1936, 1937 en 1938, waarin niet begrepen de vaartuigen, welke in die jaren het bedrijf staakten en de Wieringsche visschers, die boven en beneden den afsluidijk vischten¹⁾.

Besomming	Aantal vaartuigen		
	1936	1937	1938
f 1.— — f 1.000	709	447	381
f 1.001 — f 2.000	310	412	416
f 2.001 — f 3.000	47	130	113
f 3.001 — f 4.000	21	35	48
f 4.001 — f 5.000	6	7	17
f 5.001 — f 6.000	—	1	1
Totaal	1.093	1.032	976

¹⁾ Gegevens ontleend aan de jaarverslagen van den Rijksdienst tot Uitvoering van de Zuiderzeesteunwet 1925 (1935 t.e.m. 1939).

besomming en veelal in de hand wordt gewerkt, dat de beste visschers de beste knechts tot zich trekken.

De aflevering van visch geschiedde aan afslagen, waar vischhandelaren en commissiekoopers vrij konden kopen.

De IJsselmeervisscherij in oorlogstijd.

Bij het uitbreken van den oorlog had de IJsselmeerfauna nog steeds geen evenwicht bereikt, want de zoetwatervisch breidt zich nog voortdurend uit, terwijl de overige fauna nog in een wordingsproces is.

Hoewel dus de omvorming van het IJsselmeer tot binnenwater nog niet is voltooid, komen wij toch voor de eigenaardigheid te staan, dat er een binnenwater gevormd is, grooter dan alle overige Nederlandsche binnenwateren bij elkaar, waar bovendien vischtuigen worden gebruikt, welke in die binnenwateren verboden of niet gebruikelijk zijn. Aangezien productiegegevens van de andere binnenwateren ontbreken, is vergelijking van den vischaanvoer onmogelijk. Ook de aanvoercijfers over 1940 en 1941 zijn niet gepubliceerd, zoodat wij ons tot enkele algemeene opmerkingen zullen moeten bepalen.

De stijging van den aanvoer van snoekbaars heeft zich niet voortgezet, is integendeel zelfs sterk achteruit gegaan in verband met de intensieve visscherij erop, en het in groote hoeveelheden wegvissen van ondermaatsche visch, zoodat de aal en paling weer vrijwel het eenige hoofdbestanddeel van de huidige aanvoeren zijn geworden. Voorts zijn de vangsten van groote spiering bedroevend klein geworden.

Inmiddels is de inpoldering van den Noord-Oostpolder een feit geworden, waardoor belangrijke voortplantingsgebieden van witvisch van het IJsselmeer zijn afgesloten.

De IJsselmeervisscherij is weer toegenomen zoowel in omvang als in intensiteit, ook al omdat in 1940 een tijdlang met den kuil is gevischt door schepen met zwaardere motoren en het gebied, waar niet mocht worden gevischt, speciaal aan den Zuidwal, belangrijk is ingekrompen.

Het jaar 1941 is voor de IJsselmeervisschers een goed jaar geweest, omdat de palingvangsten behoorlijk waren. Doordat inmiddels een schaarschtetoestand was ingetreden, liepen de prijzen voortdurend op. Tot dan toe waren de prijzen sterk afhankelijk van de grootte van den aanvoer, getuige de daling van den prijs van snoekbaars, die van f 0,35 per kg in 1938 daalde tot f 0,19 per kg in 1939. Dit was nu niet meer het geval, want sinds op 28 April 1941 maximum-prijzen voor zoetwatervisch zijn vastgesteld, zijn deze ook altijd bereikt. Daardoor kan de prijs als het ware als een vaste prijs worden beschouwd en is de hoogte van de besomming van den visscher alleen afhankelijk geworden van de grootte van de vangst. Deze is meegevallen in 1941, doch zal voor 1942 waarschijnlijk geringer zijn.

Vergelijken wij de huidige prijzen met die van voor den oorlog, dan komen wij voor snoekbaars en paling tot de volgende opstelling.

	(In gld. per kg)				
	1936	1937	1938	1939	1941
Snoekbaars	0,32	0,32	0,35	0,19	0,34
Aal en paling	0,43	0,35	0,46	0,44	0,76 ¹⁾

¹⁾ Afgeleid uit prijzen en hoeveelheden der verschillende soorten.

De opvallend sterke prijsstijging voor aal en paling houdt verband met de sterk opgelopen kosten, den toestand van de poldervisscherij, die eenzelfde prijs als de IJsselmeerpaling moet hebben en niet in het minst met het zeer toe te juichen streven den visscher een behoorlijk levensonderhoud te verschaffen.

Er kan hier nog gewezen worden op het feit, dat inmiddels de pos, welke in Duitschland, vooral in de Oostelijke gebieden, reeds lang als consumptievisch bekend was, ook in Nederland consumptievisch is geworden, waardoor de visscher, die vroeger f 0,0135 per kg ontving, thans f 0,10 per kg ontvangt, zoodat zijn besomming aanmerkelijk wordt verhoogd.

Thans is ook een verplichte levering van visch over de afslagen rond het IJsselmeer voorgeschreven; aangezien de maximum-prijs van alle vischsoorten vrijwel zonder uitzondering wordt behaald, vindt een verdeling van visch over de handelaren plaats op basis van hun aankopen in de periode 1939/40.

H. A. H. BOELMANS KRANENBURG.

DE TOEKOMST DER ZUIDERZEE- VISSCHERSBEVOLKING.

Niettegenstaande de omvang van de Zuiderzeevisscherij een vrij nauwe begrenzing had — het maximum aantal visschers werd reeds omstreeks 1900 bereikt — was zij voor ons land van groote beteekenis. Zij verhoogde niet alleen de veelzijdigheid van ons economische leven, doch gaf tevens het aanzien aan een zeer gevarieerd en in vele opzichten typisch volksleven.

Men is zich steeds ten volle bewust geweest, dat een eventuele afsluiting der Zuiderzee voor de visschersbevolking ernstige gevolgen zou hebben. De vischsoorten, die aan de Zuiderzeevisscherij haar eigenlijke beteekenis verleenden, met name haring, ansjovis, bot en garnalen, zouden bij afsluiting immers grootendeels verdwijnen. Dit bewustzijn, nl. het door de afsluiting in haar bestaansmogelijkheid aantasten van een groote, zelfstandige en nijvere bevolkingsgroep, heeft zelfs in een tijd, waarin men van overheidsbemoediging op sociaal en economisch gebied nog afkeerig was — het einde van de 19de eeuw — kunnen leiden tot de overtuiging, dat men de betrokkenen niet aan hun lot kon overlaten.

De gedachte, volgens welke de Overheid tegenover de door de afsluiting gedupeerden een zekere verantwoordelijkheid draagt, vindt men uitgewerkt in art. 3 der in 1918 tot stand gekomen wet tot afsluiting en gedeeltelijke drooglegging der Zuiderzee. Dit artikel bepaalde, dat bij de wet zouden worden geregeld en vastgesteld de maatregelen ter tegemoetkoming aan de Zuiderzeevisschersbevolking en andere personen wegens de schade, welke de afsluiting hun mocht berokkenen. In 1925 kwam daarop de Zuiderzeesteunwet tot stand, die tusschen 1927 en 1932 geleidelijk in werking trad. Er moge hier wellicht worden opgemerkt, dat, naar onze meening, tróuwens de genoemde jaartallen wijzen dit wel eenigszins uit, het aanpassingsvraagstuk feitelijk te laat is aangepakt — er bestond vóór de afsluiting zelfs geen beperking wat betreft den toevloed van jongeren naar de visscherij —, waardoor men in 1932 te plotseling en vrijwel onvoorbereid voor zeer groote moeilijkheden stond.

Hoewel in principe overheidszorg inzake de aanpassing der visschersbevolking is aanvaard, heeft men deze tot op zekere hoogte willen begrenzen. In de eerste plaats is

er slechts sprake van een *tegemoetkoming* in de schade welke door de afsluiting aan de visschersbevolking wordt berokkend, dus niet van een volledige schadeloosstelling, terwijl vervolgens de menschen zich zooveel mogelijk zelf moeten helpen. De overheidsbemoeienis is bedoeld als zijnde van min of meer passieven aard; er worden mogelijkheden geboden om zich een nieuw bestaan te veroveren, waarvan de betrokkenen in vrijheid gebruik kunnen maken. Deze mogelijkheden bestaan in hoofdzaak uit geheel of gedeeltelijk kosteloze opleiding tot een ander beroep, hulp ter verkrijging van werk, credietverleening en voorkeur bij het verstrekken van vergunningen tot uitoefening van de visscherij op het IJsselmeer. Voortvloeiende uit de gedachte, dat in de eerste plaats de jeugd in andere richting moet worden gestuwd, gelden de bepalingen inzake de vergoeding van opleidingskosten en hulp ter verkrijging van werk ook voor de kinderen van belanghebbenden ¹⁾.

Hoewel men, gezien den aard der visschers en de onder hen heerschende toestanden, van meening kan verschillen over de mate, waarin het initiatief van de Overheid zelf in deze materie wenschelijk moet worden geacht, is de beteekenis van de Zuiderzeesteunwet inzake het aanpassingsproces zeer belangrijk geweest. Men dient daarbij niet te vergeten, dat de problemen, waarvoor men zich bij de afsluiting gesteld zag, door verschillende bijkomstige omstandigheden ernstig zijn verzwaaard. De economische crisis maakte het voor de visschers zeer moeilijk andere bestaansmogelijkheden te vinden. Voorts ging de loggervisscherij, die voorheen aan zeer vele Zuiderzeevisschers gedurende het zomerhalfjaar werk verschafte, door verschillende oorzaken steeds minder van deze bevolkingsgroep gebruik maken. Tenslotte onderging de door Zuiderzeevisschers — voornamelijk Urkers — uitgeoefende Noordzeekustvisscherij, aanvankelijk gezien als de oplossing bij uitstek van het aanpassingsprobleem, inplaats van uitbreiding een belangrijke inkrimping, waardoor ook nog voor deze visschers een oplossing moest worden gezocht.

Behalve de gevolgen der afsluiting had men na 1932 dus tevens, de moeilijkheden, voortspruitende uit wijzigingen in de economische structuur, op te vangen, terwijl de sterke bevolkingsgroei van enkele plaatsen het geheel er niet gemakkelijker op maakte.

De visscherij.

Het spreekt welhaast vanzelf, dat het aanpassingsprobleem van de Zuiderzeevisschersbevolking in de eerste plaats een vraagstuk is van de ontwikkeling der visscherij op het IJsselmeer. Verkeerde men in dit opzicht vóór de afsluiting in vrij groote onzekerheid; thans kan men zeggen, dat deze ontwikkeling boven verwachting gunstig is geweest. Er is op het IJsselmeer een belangrijke zoetwatervisscherij, in hoofdzaak op paling en snoekbaars, ontstaan, terwijl als een gunstige bijkomstigheid kan worden aangemerkt, dat gedurende de moeilijkste overgangsjaren vlak na de afsluiting; de Waddenzee nog ruime haringvangsten opleverde en aan visschers met initiatief de gelegenheid bood, in het voorjaar een behoorlijk bestaan te vinden.

Hoe de verdere groei van den vischstand zal zijn, is niet geheel zeker, de voortschrijdende inpoldering zal waarschijnlijk een belemmering vormen, aangezien daarmede het IJsselmeer aanmerkelijk verkleind wordt en tevens de beste paaiplaatsen zullen verdwijnen. In ieder geval zal het streven er op gericht moeten zijn, voor de ontwikkeling van den vischstand zoo gunstig mogelijke voorwaarden te scheppen, waartoe vooral aandacht aan de wijze van bevissing geschonken zal moeten worden. In het bijzonder de snoekbaars heeft zich zeer gevoelig getoond

voor de wijze, waarop het IJsselmeer wordt bevischt; mede in dit verband geeft de visscherij op deze vischsoort, na een aanvankelijk zeer gunstige ontwikkeling, thans teleurstellende resultaten ²⁾.

Thans wordt op het IJsselmeer met nog ongeveer 1.000 bedrijven gevischt; de bemanning hiervan bedraagt ongeveer 2.150 personen. Vergeleken met de ongeveer 2.850 visschers, die in 1920 hoofdzakelijk van de Zuiderzee moesten bestaan ³⁾, beteekent dit eigenlijk nog niet zoo'n geweldigen achteruitgang. Het aantal visschers zal uiteindelijk nog vrij sterk moeten inkrimpen, doch het is een gelukkige omstandigheid, dat deze inkrimping, samenhangend met het tempo der inpolderingswerkzaamheden, zeer geleidelijk kan geschieden.

Men had aanvankelijk de verwachting, dat de *Waddenzeevisscherij* na de afsluiting van beteekenis zou blijven, doch in werkelijkheid is zij tot zeer kleine proporties teruggebracht. De haring is zelfs practisch geheel verdwenen, terwijl de Waddenzee evenmin geschikt is gebleken voor de voortplanting van ansjovis, zoodat ook de vangsten van deze vischsoort, vergeleken met vroeger, zeer gering zijn. Van eenige beteekenis zijn nog slechts de bot-, aal-, garnalen- en mosselenvisscherij.

Een groot deel der Zuiderzeevisschers vischte vóór 1850 en, zij het in mindere mate, ook nog daarna, tevens op de *Noordzee*, daar de Zuiderzeevisscherij alleen geen voldoende bestaan kon opleveren. De volle ontplooiing van deze visscherij dateert n. l. eerst van de tweede helft der 19de eeuw, toen met de ontwikkeling van het spoorwegverkeer en het openen der grenzen, de afzetmogelijkheden voor Zuiderzeevisch aanzienlijk verbeterden. De Zuiderzeevisscherij eischte door haar massale aanvoeren van betrekkelijk goedkope vischsoorten n. l. een ruim afzetgebied. Behalve met de verbetering van de uitkomsten der Zuiderzeevisscherij, hing de afnemende beteekenis der Noordzeevisscherij samen met de verslechtering van den vischstand in de kuststreek sedert de opkomst van de groote trawlvisscherij omstreeks 1870. Toen de Volendammers omstreeks 1900 de Noordzee verlieten, geschiedde dit niet omdat de Zuiderzeevisscherij zoo voordeelig was — deze verkeerde toen juist in een hevige crisis — doch doordat de Noordzeekust geen voldoende bestaan meer opleverde. Uiteindelijk zijn daar van de Zuiderzeevisschers slechts de Urkers overgebleven; dezen hebben in de Noordzeevisscherij tot vóór de afsluiting zelfs hun hoofdbestaan gevonden. Nadien is de beteekenis der kustvisscherij echter ook voor hen sterk afgenomen, eensdeels als gevolg van de economische depressie, anderdeels doordat de Urkers niet voldoende met den tijd zijn meegegaan, en dientengevolge de concurrentie met o. a. de modern toegeruste Texelsche en Heldersche kustvisschers niet hebben kunnen volhouden. Een oplossing van het aanpassingsprobleem der Zuiderzeevisschers door hen tot Noordzeevisschers te maken — men dacht hieraan nog in 1918 — is geenszins denkbaar. De Noordzeekustvisscherij is voorbehouden aan een zeer beperkt aantal modern toegeruste bedrijven, die hooge eischen aan de bemanning stellen. Behalve een beperkt aantal Urkers, zullen daar in de toekomst wellicht eenige Volendammers als speciale garnalenvisschers — zij waren dit reeds op de Zuiderzee — een bestaan kunnen vinden.

Andere bestaansbronnen.

Alles bijeengenomen, is de beteekenis van de visscherij voor de Zuiderzeevisschersbevolking reeds in vrij belangrijke mate afgenomen en zal zij dit nog verder doen. Er moesten dus andere bestaansbronnen worden aangeboord, waarbij het de taak der Overheid was, de behulp-

¹⁾ Als belanghebbenden in den zin der Zuiderzeesteunwet worden beschouwd zij, die op 25 Juli 1918 hoofdmiddel van bestaan vonden in de uitoefening van de Zuiderzeevisscherij of in een daarop grondvest nevenbedrijf.

²⁾ Men vgl. ook het artikel van H. A. H. Boelmans Kraenburg „De afsluiting van de Zuiderzee en de visscherij” in dit nummer.

³⁾ Daarnevens oefenden ongeveer 1.250 personen voor een korter of langer gedeelte van het jaar de Zuiderzeevisscherij als nevenbedrijf uit.

zame hand te bieden. Alvorens na te gaan, welke nieuwe wegen de vroegere Zuiderzeevisschersbevolking heeft ingeslagen, moge hier de opmerking voorafgaan, dat men zich deze bevolkingsgroep voorheen, wat betreft de keuze der bestaansmiddelen, vooral niet te statisch moet voorstellen. Vooreerst had de Zuiderzeevisscherij reeds omstreeks 1900 haar maximalen omvang bereikt, zoodat, in verband met den sterken bevolkingsgroei in de meeste Zuiderzeegemeenten, vele jongeren uit het visschersmilieu ook voorheen een ander bestaan moesten zoeken. Terloops zij hier opgemerkt, dat ook deze categorie thans feitelijk onder de hoede van de Zuiderzeesteunwet is gekomen. Voorts is, door den bestaansstrijd tusschen de verschillende visschersplaatsen onderling of door het opkomen van nieuwe bestaansmogelijkheden, hier en daar het aantal visschers vóór de afsluiting reeds aanzienlijk afgenomen (Marken, Huizen, Enkhuizen). Tenslotte werd ook in voor de visscherij moeilijke jaren een groot aantal visschers afgevoerd; zoo zijn omstreeks 1920 zeer vele Zuiderzeevisschers naar de opkomende industriecentra in de Zaanstreek getrokken. Nieuw is het aanpassingsprobleem voor de visschersbevolking dus niet, het is alleen omvangrijker.

Een sterke aanwijzing in welke richting de visschersbevolking bezig is nieuwe bestaansmogelijkheden te zoeken, vindt men in de wijzen, waarop van de in de Zuiderzeesteunwet geboden faciliteiten gebruik is gemaakt.

Terecht heeft men van den aanvang af de *vakopleiding* van in het bijzonder de jongeren, als het doeltreffendste middel beschouwd om de visschersbevolking in andere richting te stuwen. Van de geboden gelegenheid om tegen geheele of gedeeltelijke vergoeding der kosten een vakopleiding te genieten, is, samenhangend met tal van omstandigheden, plaatselijk een zeer verschillend gebruik gemaakt. Het totaal aantal personen, dat van de in werkingtreding der Zuiderzeesteunwet af tot 1 Januari 1941 een opleiding heeft genoten, bedraagt ongeveer 1.900 ⁴⁾. Deze opleidingen variëren van de eenvoudigste (bijv. fabrieksarbeider, grondwerker) tot de meest omvangrijke (bijv. geestelijke). Zij zijn lang niet alle volbracht en evenmin is ieder terecht gekomen in het beroep, waarvoor hij opleiding heeft genoten, doch wat het belangrijkste is, het aantal van hen, dat thans in de visscherij werkt, is gering (in totaal ± 10 pCt.). Dit resultaat is behoorlijk te noemen en blijkt bevredigender, naarmate de opleiding meer het karakter van een vakopleiding draagt; van de 445 tot 1 Januari 1941 verstrekte ambachtsschoolopleidingen (met inbegrip van de afgebrokene) hadden slechts 17 haar doel volledig gemist, doordat de betrokkenen weer in de visscherij terecht kwamen. Wat de richting van de gekozen opleidingen betreft, het is opvallend hoe weinigen zich tot het varensberoep (stuurman groote vaart of matroos binnenscheepvaart) aangetrokken voelen — alleen op Marken bestaat hiervoor eenige belangstelling —, hetgeen wellicht samenhangt met de in het algemeen geringe geneigdheid om een werkkring buiten de woonplaats te aanvaarden. Deze eigenschap der visschersbevolking bemoeilijkt de aanpassing aanzienlijk, daar de werkgelegenheid in de visschersplaatsen zelve of in de naaste omgeving gewoonlijk onvoldoende is. Daarom is de van overheidswege aangevatte bevordering van de industrialiseering der Zuiderzeegemeenten zoo buitengewoon belangrijk. Dit was mogelijk o.a. met behulp van artikel 5 der Zuiderzeesteunwet betreffende de credietverleening aan belanghebbenden en artikel 3 van het uitvoeringsbesluit inzake de tegemoetkoming in de opleidingskosten van belanghebbenden en hun kinderen. Er is thans een zevental met overheidssteun opgerichte fabrieken in bedrijf, waarvan wij als belangrijkste noemen een knopen- en een schoenfabriek in Spakenburg, een schoenfabriek, een fabriek voor borstelhaar en vulmateriaal, een koperwaren- en een bretelfabriek te Volendam.

⁴⁾ Hierin is begrepen een aantal opleidingen van kinderen van hen, die een op de visscherij gegrondvest beroep uitoefenen.

In totaal zijn daarin ongeveer 550 volwassenen, jongens en meisjes, werkzaam. Hoewel niet kan worden ontkend, dat door verschillende, gedeeltelijk niet te voorzien, omstandigheden het leggen van een industriele basis in de Zuiderzeegemeenten veel geld heeft gekost, is het resultaat van de industrialisatiepogingen bevredigend geweest. Er ligt thans in enkele plaatsen een grondslag, waarop verder kan worden gebouwd; vóór het uitbreken van den oorlog waren enkele bedrijven reeds flink aan het uitgroeien.

Een belangrijk voordeel van de industrialiseering schuilt nog hierin, dat er een aanzienlijke uitbreiding van de indirecte werkgelegenheid ter plaatse mee gepaard gaat.

In enkele plaatsen — o.a. Enkhuizen —, die voorheen reeds een minder eenzijdige beroepsstructuur hadden, heeft de industrie zich op meer spontane wijze uitgebreid. Voorts werken wel jongelui uit de visschersplaatsen in nabijgelegen industriele centra; zoo vinden vrij veel Volendammers — vooral de aan een ambachtsschool opgeleiden — werk in Amsterdam.

Evenals dit vóór de afsluiting reeds het geval was, heeft in het algemeen de industrie het grootste aantal voor de visscherij overtolligen kunnen opnemen; de nijverheid biedt nu eenmaal welhaast de eenige mogelijkheid om menschen in grooten getale op te nemen.

Het grootste deel der tot den fabrieksarbeid opgeleiden zal in zijn geboorteplaats blijven wonen. Om een goed verloop van het aanpassingsproces te waarborgen, zal de vroegere visschersbevolking echter op ruime schaal moeten uitzwermen. Teneinde dit te bevorderen, is een zoo goed mogelijke uitrusting der jongelui vóór den bestaansstrijd noodzakelijk en moeten dus ook opleidingen tot een meer geschoold beroep dan fabrieksarbeider ter hand worden genomen. Met de opleiding tot eenig ambacht op school of bij particuliere patroons, tot kantoorbediende, politie-agent, onderwijzer, geestelijke en andere beroepen zijn trouwens reeds belangrijke resultaten behaald, hoewel men niet aan den indruk ontkomt, dat te veel der aldus opgeleiden in hun woonplaats zijn blijven hangen.

Het is jammer, dat buiten de industrie voor de vroegere Zuiderzeepplaatsen zoo weinig andere takken van bedrijf in aanmerking komen, die in staat zijn een groot aantal personen op te nemen. Een ontwikkeling in deze richting treft men eigenlijk alleen in Huizen, waar reeds lang vóór de afsluiting een overgang bezig was van visschers tot klein- en groothandelaren in visch en kaas met een zeer ruim arbeidsveld. Na de afsluiting was Harderwijk op weg, mede met behulp van overheidscredieten, een belangrijk eendenhouderscentrum te worden met zeer moderne bedrijven. Hoewel verdere groei door den oorlog ernstig wordt gestoord, schuilen hier vóór de toekomst van deze plaats wellicht nog belangrijke mogelijkheden. Een dergelijke ontwikkeling is echter van zeer bijzondere — vooral geestelijke — factoren afhankelijk en zeker niet kunstmatig op te wekken; de mislukte poging om Urk wederom tot een centrum van Noordzeevisschers te maken, heeft dit voldoende aangetoond.

De toekomstmogelijkheden in de nieuwe polders.

Welke toekomstmogelijkheden voor de visschersbevolking in de nieuwe polders liggen, is nog volkomen onzeker. De verwachtingen zijn evenwel niet erg hoog gespannen; behoudens een ontluikende belangstelling in Volendam en nog enkele andere plaatsen, is de animo voor landarbeid nog gering. Het is evenwel mogelijk, dat een bescheiden deel der visschersbevolking als landarbeider, misschien een enkele als boer of tuinder, in de nieuwe polders een bestaan zal kunnen vinden. Ook voor ambachtsslieden, sluiswachters e.d. bestaat deze mogelijkheid. Men heeft op dit gebied nog niet veel ervaring; de betekenis van den Wieringermeerpolder is voor de visschersbevolking wel zeer gering gebleken, doch men dient in aanmerking te nemen, dat bij het in cultuur brengen van

dezen polder de visschersbevolking met behulp van opleidingen nog niet zoo voorbereid was als tegenwoordig.

Het voorgaande betrof in hoofdzaak de visschersjeugd, die niet of nog maar kort het visschersberoep had uitgeoefend. Dat het aanpassingsprobleem, wat betreft deze categorie, over het geheel bevredigend is verlopen, blijkt uit de betrekkelijk geringe jeugdwerkloosheid, welke in de visschersplaatsen heeft geheerscht.

Voor de ouderen, die meest reeds een visschersloopbaan achter den rug hadden, ligt het probleem wat moeilijker, daar omscholing gewoonlijk bezwaarlijk gaat. Belangrijk is, dat, mede door een vervroegde afvloeiing van oudere visschers, deze categorie grootendeels is kunnen blijven visschen, terwijl, voorzoover dit niet mogelijk was, een flink aantal in overheidsdienst, bijv. als sluiswachter, poetsers bij de Nederlandsche Spoorwegen of corveeër, kon worden geplaatst. Tenslotte hebben de Zuiderzeewerken, behalve een deel der visschersjeugd, ook vele oud-visschers als bakschipper e. d. kunnen opnemen; in 1940 waren daar uit visscherskringen ongeveer 400 personen werkzaam. Een groot deel van deze categorie zal in de toekomst niet boven het beroep van los-werkman uitkomen, doch men dient te bedenken, dat zij een uiteindelijk afstervende middengroep vormt, voor welke de oplossing van het aanpassingsprobleem het moeilijkst was.

Resumeerend verloopt het aanpassingsproces der Zuiderzeevisschersbevolking dus in hoofdzaak volgens de volgende principes: het op een zoo hoog mogelijk peil brengen van de IJselmeervisscherij, industrialiseering der Zuiderzeegemeenten, opleiding tot een buiten de visscherij gelegen beroep en credietverleening voor het vestigen van nieuwe bedrijven. Wat de ouderen betreft, dezen tracht men, voorzoover zij niet kunnen blijven visschen, zooveel mogelijk in een ander, voor hen geschikt beroep te plaatsen.

Er is in dit artikel uitsluitend over de visschers gesproken; er zijn echter nog andere door de afsluiting benadeelden, nl. de eigenaren en het personeel der neven-bedrijven (zeilmakerijen, werven, de vischhandel, vischventerij e. d.). Voor deze categorieën geldt in hoofdzaak hetzelfde als in het voorgaande werd besproken; men tracht dus in de eerste plaats de oude bedrijven zooveel mogelijk in stand te houden, mede door ze anders te oriënteren (de werven bijv. op de binnenscheepvaart, de vischhandel en venterij op Noordzee- en IJselmeervisshandel), en voor het overige genieten de betrokkenen dezelfde faciliteiten als de visschers.

Het beeld, welk het economische en sociale leven der vroegere Zuiderzeekust vertoonde, is, onder invloed van alle in het voorgaande besproken omstandigheden, bezig zich in sterke mate te wijzigen. Er wordt hier een werk verricht, dat zeker evenveel belangstelling verdient als de opbouw van het maatschappelijk leven in de nieuwe polders, welke eveneens sterk onder den invloed van het overheidsingrijpen staat. Er zijn vele moeilijkheden te overwinnen, die mede voortvloeien uit de omstandigheid, dat, in tegenstelling tot de bewoners van de nieuwe polders, men met menschen heeft te doen, die, voor een deel door een gevoel van „het-slachtoffer-zijn”, uit zich zelve niet zoo erg genegen zijn mee te werken. In de nieuwe gebieden heeft men tenslotte met een in bepaalde richting geselecteerde bevolking te doen, terwijl hier gewerkt moet worden met menschengroepen, die in aard, gewoonten en levensomstandigheden aanzienlijk verschillen en sterk aan het oude zijn gehecht. Indien men dit in aanmerking neemt, is het thans reeds bereikte resultaat, niettegenstaande de critiek, die men hier en daar op de wijze van aanpakken van het aanpassingsvraagstuk zou kunnen hebben, bevredigend en wekt het goede verwachtingen voor de toekomst.

Dr. CHR. PLOMP.

DE DROOGLEGGING DER ZUIDERZEE EN HET RANDGEBIED.

De uitvoering van werken op zoo groote schaal als de Zuiderzeewerken brengt somtijds verrassingen mede, niettegenstaande nauwkeurige technische berekeningen en kostencalculaties. Hoeveel te meer bestaat hierop kans, wanneer het gaat om maatregelen, die een sociaal karakter dragen, die mensch en maatschappij onmiddellijk raken.

Terwijl de uitvoering van het zuiver technische gedeelte van het plan ook aanleiding gaf tot het treffen van voorzieningen in de aangrenzende gebieden van het oude land, zooals havenverbetering, wegeaanleg, bruggen- en sluizenbouw, kon bovendien zonder veel speculaties worden voorspeld, dat het sociaal-economische leven in de Zuiderzeekustplaatsen niet onberoerd zou blijven. Ten aanzien van de visscherij hadden verschillende commissies reeds vóór de totstandkoming van de wet van 1918 onderzoek gedaan naar den toestand van dit bedrijf, de mogelijke gevolgen der afsluiting en de plichten, die hieruit voor de Overheid zouden voortvloeien.

Andere gevolgen voor de randgebieden, zooals de verbeterde waterbeheersching, vooral in Friesland, en de hieruit voor de veeveelt voortvloeiende voordeelen, waren ook onder het oog gezien. Het scheppen van nieuw land en het bevolken daarvan zou voorts moeten leiden tot een proces van samengroeiing met het bestaande land, totdat een nieuwe evenwichtstoestand zou zijn bereikt. Dit is inderdaad geschied. De wijze, waarop dit proces zich zoo voltrokken, kon evenwel slechts vaag worden vermoed.

Toen in 1940 de oorlog over ons land kwam, lag de Wieringermeer ongeveer tien jaren droog; een tijd, lang genoeg om eens te speuren naar allerlei, dat in het randgebied in dien tijd was veranderd. Bepalen wij ons op dezen onderzoekingstocht tot het eenige stadje van betekenis, dat uitzielt op het nieuwe land: Medemblik.

Nog omstreeks 1925 was Medemblik een bijna vergeten doodsche plaatsje, een „ville morte”, met hier en daar sporen van een beter verleden. Enkele jaren later, in 1927, begon de „Maatschappij tot Uitvoering van Zuiderzeewerken” — kortweg „M.U.Z.” — haar krachtig offensief tegen de Zuiderzee. Evenals op vele andere plaatsen werden te Medemblik en op het als werkhaven ingerichte, pas ontstane, eilandje Oude Zeug, honderden arbeiders ondergebracht. Het bouwen van woonkeeten en permanente woningen verschafte aanstonds aan vele handen werk. Geen wonder, dat de bevolking snel steeg en wel van 3.296 zielen op 1 Januari 1927 tot 4.073 zielen¹⁾ op 1 Januari 1929.

De loonen der bakschippers, kraandrijvers, dijkwerkers e. a. waren destijds hoog, wèkelijksche inkomsten van f 60,— en meer waren geen uitzondering. Ook van de tijdelijke vestiging op Oude Zeug profiteerde Medemblik, want de aldaar verblijf houdende arbeiders werden, wanneer ze éénmaal in de vier of acht weken naar huis mochten, in Medemblik aan wal gezet, waar ze de winkels leeg kochten om iets voor hun gezinsleden mede te brengen. Velen hunner kwamen uit de omgeving van de Biesbosch. Sommigen brachten evenwel het verlof te Medemblik door. De welvaart, die het stadje destijds genoot, was dan ook grootendeels de welvaart der winkeliers, waarin, indirect, de geheele gemeenschap deelde. Een enquête heeft uitgewezen, dat in die dagen bijna 80 pCt. der winkels en bedrijven veel of vrij veel voórdeel van de Zuiderzeewerken genoot. Ook bezochten de winkeliers de schepen der „M.U.Z.” met bootjes en brachten er hun waren. Sommige zaken kregen rechtstreeks opdrachten van de „M.U.Z.”, terwijl de geregeld excursies van belangstellenden de levendigheid nog verhoogden.

¹⁾ Indien de arbeiders op Oude Zeug niet worden meegeteld: 3.988.

Deze tijd bracht aan den anderen kant ook zijn moeilijkheden mede. Het caféleven bloeide, vechtpartijen waren in het eertijds zoo rustige stadje geen zeldzaamheden meer. Zelfs vermaande een predikant in een buurgemeente de jeugd Medemblik niet te bezoeken.

Het behoeft niet te verbazen, dat de jaren van voorespoed de bevolking van het stadje vervulden van optimisme voor de toekomst. Het aantal zaken en bedrijven was inmiddels reeds uitgebreid, alle scholen waren vervangen door nieuwe, grootere, een gemeentelijk grondbedrijf werd opgericht, de bestratingen verbeterd, terwijl het gemeentebestuur ook den bouw van nieuwe woningen bevorderde.

Doch toen de werkzaamheden in 1930 geëindigd waren, vertrokken vele arbeiders; een deel kwam zelfs, werkloos geworden, ten laste der gemeente. Van de drooggevallen Wieringermeer viel voorshands niets te verwachten, temeer daar het in cultuur brengen in den Noordwestelijken sector aanving.

Zoo werd Medemblik een gemeente met te veel winkels, te veel bedrijven, een te groot grondbedrijf, vele leegstaande woningen en vele werklozen. De inmiddels ingetreden economische crisis van 1929 maakte den toestand nog benarder; vooral voor de tuinders brak een moeilijke tijd aan.

Het grondgebied der droogmaking werd voorloopig, behoudens enkele kleine stukken, ingelijfd bij de gemeenten Wieringen en Medemblik; de sociale opbouw kwam onder de hoede van de Wieringermeerdirectie te Alkmaar. Van den aanvang af is deze er op bedacht geweest den opbouw op de meest rationeele en wetenschappelijke wijze te doen geschieden. De bedoeling der Overheid kan kort worden samengevat in de woorden: „geen aanhangsel van het oude land”. Positief uitgedrukt: de Staat helpt de nieuwe kolonisten niet slechts bij den zwaren pioniersarbeid, doch tracht door het scheppen van een eenheid in socialen en economischen zin de bewoners krachtig te doen staan in den strijd om het bestaan. Zij schiep derhalve voor de nieuwe kolonisten een kleine geordende samenleving, waaraan deze zelf geen leiding of richting behoeften te geven. Deze opvatting van de Overheid omtrent haar taak inzake de ontwikkeling van de Wieringermeer was, naast de tijdelijke stilte, een tweede teleurstelling voor Medemblik, dat nu immers geen invloed in voor haar gunstigen zin op den opbouw kon uitoefenen.

Hoe was nu de toestand tien jaren later? Er dient dan in de eerste plaats te worden gewezen op de verbetering van Medemblik's ligging. In stede van een vooruitgeschoven post op het Westfriesche schiereiland, grootendeels door het water omringd, werd het nu een landstadje, gelegen nabij een steeds belangrijker wordend landbouwgebied, van waaruit verschillende wegen en kanalen bij Medemblik samenkwamen.

De totstandkoming van den afsluitdijk schiep een verbinding met het Noorden des lands. Wel doet het den Medemblikkers leed, dat de nieuwe rijksweg Amsterdam—Leeuwarden de gemeente op bijna 10 km afstand passeert.

De voordeelen voor den tuinbouw waren aanzienlijk; verschillende randgemeenten werden in de gelegenheid gesteld vele hectaren zgn. onbehuurd land te huren, die deze dan weer onderverhuurden aan de plaatselijke tuinders. Medemblik kreeg de beschikking over 69 ha. Aldus werd de mogelijkheid geschapen tot het saneren van het zoozeer door plantenziekten geteisterde oude land, waar vele bedrijven langzamerhand, door de behoefte aan grond, te klein waren geworden om een redelijk inkomen te verzekeren. Betere vruchtwisseling was nu mogelijk.

Het betrof dus geenszins het stichten van nieuwe bedrijven. De tuinders van het oude land kregen slechts enkele ha op het nieuwe land er bij, waarop ze hoogstens een schuurtje mochten bouwen. De voorlichting, die de Directie der Wieringermeer aan de tuinders verleende,

kon op den tuinbouw slechts een gunstigen invloed hebben.

De veeveelt bleef door de gewijzigde omstandigheden onberoerd. Het weidegebied in de Meer ligt bovendien in den Noordwestelijken sector, d.w.z. tusschen Slootdorp en het Amstelmeer. Wel leidde de rationeele verkaveling in de Meer tot het uitvoeren of ontwerpen van ruilverkavelingsplannen (Geestmerambacht en het gebied tusschen Medemblik en Wervershoof).

Voor de winkels en bedrijven heeft het nieuwe land weliswaar niet de herleving van den bloei der jaren 1927-'30 gebracht, doch van redelijke voordeelen mag toch wel worden gesproken. De middenstanders, die zelf actief zijn en de Meer per fiets, kar, motor of auto bezoeken, genieten zeker eenige winst. Van het winkelen der Wieringermeerboeren en -arbeiders, speciaal op Zaterdagavond, profiteeren vooral de in de hoofdstraten gevestigde zaken¹⁾. Ook worden te Medemblik verschillende inkoopende gedaan door schoolgaande kinderen en R.-K. kerkgangers uit de Wieringermeer. In het algemeen kan worden gezegd, dat de Zuidoostelijke sector van de Meer eenigszins op Medemblik georiënteerd is, al koopen boeren en arbeiders, als zij daartoe in de gelegenheid zijn, bij voorkeur in hun eigen centra.

Ongeveer 25 pCt. van den winkelstand geniet veel of vrij veel voordeel van den nieuwen toestand.

De voor Medemblik belemmerende factoren zijn o.a. het polderchauvinisme, dat bij vele boeren en arbeiders leeft, het geringe getal moderne zaken — de vooruitstrevende boeren worden door de dorpswinkels waarlijk niet geïmponeerd —, de invloed van den snel opgekomen winkelstand in de Wieringermeer, de concurrentie van groote zaken en venters uit andere deelen des lands, het contact, dat nieuwe kolonisten aanvankelijk nog met de plaats van herkomst onderhouden en het groote aantal motorrijtuigen in de Meer, waardoor het voor de boeren mogelijk is belangrijke inkoopende in de verderaf gelegen groote steden te doen. Er zijn zelfs aanwijzingen, dat de oude randgemeenten op den duur in sommige opzichten door de Wieringermeerdorpen overvleugeld zullen worden.

Een andere mogelijkheid was voor Medemblik gelegen in de vraag naar arbeidskrachten, die zich in de Wieringermeer uiteraard moest voordoen. Er was groote vraag naar arbeiders, die vooral uit Groningen, Friesland en Zeeland samenstroomden en van wie velen in de Wieringermeer voorloopig geen woning konden vinden. Zij namen daarom o.a. hun intrek in de door de Zuiderzeewerkers te Medemblik verlaten woningen. Doch ook een aantal Medemblikkers werd tewerkgesteld bij de Landbouwcultuurmaatschappij „De Wieringermeer” of bij de pachters. Dit waren voornamelijk tuinders.

De aanwezigheid van een zoo groot aantal landarbeiders te Medemblik deed echter een omvangrijke seizoenwerkloosheid ontstaan.

Ook bij den bouw van boerderijen was steeds een aantal Medemblikkers tewerkgesteld, terwijl vele ongeschoolde krachten een kans kregen bij den aanleg en het onderhoud van wegen. Op 1 Augustus 1938 bleken 276 te Medemblik woonachtige personen in de Wieringermeer werkzaam te zijn. Dit was schijnbaar een zeer groot voordeel voor het stadje, doch voor het beoordeelen van de wezenlijke winst moet men de van elders gekomen landarbeiders, die tijdelijk hun intrek in Medemblik hadden genomen, in mindering brengen.

Het werkelijke voordeel beperkte zich tot 73 Medemblikkers en eveneens 73 oud-Zuiderzeewerkers, die, indien de Wieringermeer er niet was, als werklozen ten laste der gemeenschap zouden zijn gekomen. Niettemin een belangrijk aantal op een werkende bevolking van ongeveer 1.400 personen. Men mag evenwel niet vergeten, dat bcer-

¹⁾ De huidige oorlogsjaren zijn buiten beschouwing gelaten. Ter verkrijging van een zuiver beeld hebben wij ons terugverplaatst in 1940.

derijebouw e. d. slechts tijdelijke werkzaamheden zijn.

De visscherij ging sinds 1932, het jaar van de afsluiting der Zuiderzee, sterk achteruit. Reeds sinds den vorigen wereldoorlog, toen vele visschers werk vonden op het vasteland, vooral in de bouwbedrijven, viel een langzame teruggang waar te nemen. Het aantal scheepjes, dat ter vischvangst ging, bedroeg in het jaar 1910 nog ongeveer 70, in 1920 35. In 1940 waren nog maar 17 personen in het bezit van een vischvergunning voor het IJsselmeer.

De geldelijke nadeelen, voortspruitende uit den achteruitgang der visscherij, worden grootendeels opgevangen door het Rijk. Jammer is het, dat Medemblik heeft opgehouden een aanloophaven te zijn voor talloze visscherschepen uit de geheele kom der Zuiderzee, die, om geen tijd te verliezen, in den tijd van haring- en ansjovistrek hun vangst in Enkhuizen en Medemblik aan den afslag brachten. Thans zijn de havens vrijwel leeg. Toch werd in het bijzonder goede vischjaar 1939 nog voor f 105.000,— aan den afslag omgezet, voornamelijk snoekbaars.

Aanzienlijk is de doorvaart naar de Wieringermeer; in 1939 3.307 schepen met 376.000 ton.

Tenslotte komen wij nog even terug op de bevolking. De groei tijdens de droogleggingsjaren heeft zich, na een korte periode van daling, in langzaam tempo voortgezet, voornamelijk als gevolg van de vestiging van talrijke landarbeiders. Het getal van 4.400 zielen is thans bereikt.

Tot slot zouden we na bovenstaande beschouwingen willen opmerken, dat Medemblik misschien geen groote financiële voordeelen heeft genoten — naast de winsten stonden ook schadeposten —, doch dat het thans geen doode stad meer kan worden genoemd. Er is een verfrissende wind door het plaatsje gegaan. Wel ging het eigene grootendeels verloren; de ter plaatse geboren bevolking is in de minderheid tegenover de immigranten. Voorts is door het verrijzen van vele woningen en openbare gebouwen, door het doen verrichten van arbeid in werkverschaffing — parkaanleg o.a. — het uiterlijk van de plaats aanzienlijk gemoderniseerd en verfraaid.

Nu de Noordoostelijke polder is drooggevallen, zullen straks ook andere stadjes den invloed van het nieuwe land ondergaan. Al zullen de veranderingen, die wij te Medemblik constateerden, zich ongetwijfeld niet op dezelfde wijze herhalen, er zijn zeer zeker punten van overeenkomst te verwachten, daar immers de wijzigende oorzaak dezelfde is. De verschillen, welke wij verwachten, laten zich verklaren uit de eigen structuur dezer stadjes.

Dr. G. B. W. HUIZINGA.

DE OMVANG EN DE SAMENSTELLING VAN DEN DETAILHANDEL EN HET AMBACHT IN DE ZUIDERZEEPOLDERS

Inleiding:

Het in cultuur brengen van drooggelegde gebieden brengt ook vele economische problemen met zich. Naast de keuze der gewassen, de wijze van verbouwing en de gemiddelde grootte der bedrijven, moeten vraagstukken betreffende de bevolkingsconcentratie, de verkeersverbindingen, enz., onder de oogen worden gezien. Ook de vaststelling van het meest gewenschte aantal en de bedrijfs-grootte en samenstelling van detailhandel en ambacht vormt hierbij een probleem. In het onderhavige artikel zal aan dit laatste vraagstuk aandacht worden besteed, in het bijzonder met betrekking tot de ZuiderzEEPOLDERS. In hoofdzak zullen wij ons daarbij baseeren op een in Juli 1941 uitgebracht rapport van het Economisch Instituut voor den Middenstand¹⁾.

¹⁾ Onderzoek naar den vermoedelijken omvang der verzorgingsbedrijven in den Noord-Oost-Polder in het jaar 1951.

Voorwaarden, waaraan detailhandel en ambacht moeten voldoen.

Bij de vaststelling van normen voor omvang en samenstelling van detailhandel en ambacht moet rekening worden gehouden met de volgende twee voorwaarden:

a. dat het verzorgingsapparaat in ruime mate in de behoefte van de gezinnen, die zich in het gebied vestigen, kan voorzien;

b. dat de in den detailhandel en ambacht werkzame personen in staat zijn hierin een bestaan te vinden.

Deze voorwaarden vereischen wel eenige toelichting. De eerstgenoemde voorwaarde houdt in, dat de handel-drijvende en industrieele middenstand een verzorgingsapparaat van zoodanige capaciteit moet doen functioneeren, dat dit in ieder geval de dagelijkse (levensmiddelen) en andere, op korten termijn terugkeerende, behoeften (kleding, schoeisel, enz.) kan bevredigen.

De tweede voorwaarde beteekent, dat zorg moet worden gedragen voor het scheppen van de mogelijkheid middenstandszaken op rendabele basis te drijven. O.m. moet het ontstaan van zgn. dwergbedrijven, welke veelal onrendabel zijn en als nevenbedrijf worden uitgeoefend, worden vermeden; deze kleine zaken versnipperen bovendien het debiet, zoodat ook de andere bedrijven slechts met moeite een loonenden omzet kunnen behalen.

Langs twee wegen kunnen nu omtrent de meest gewenschte grootte en samenstelling van detailhandel en ambacht normen worden berekend: bij de eerste methode zal met name de onder a genoemde voorwaarde, bij de tweede methode de voorwaarde sub b haar invloed doen gelden.

Eerste methode van berekening.

Op grond van de Bedrijfstelling en Beroepstelling 1930 en van de Statistiek der Wieringermeerbevolking 1938 kan worden nagegaan, welk aantal middenstanders in de verschillende detailhandels- en ambachtbranches in die perioden in bij uitstek agrarisch geöriënteerde gebieden werkzaam was.

In de Bedrijfstelling 1930 wordt voor de 42 economisch-geografische gebieden, waarin Nederland voor die statistiek was ingedeeld, het aantal vestigingen en het daarin werkzame aantal personen-gegeven, terwijl de uitkomsten der Beroepstelling een procentueele verdeling naar bedrijfsklasse van het totale aantal, een beroep uitoefenende, personen verschaffen.

In verband met het gestelde doel — een norm te geven voor het aantal personen in enkele branches van detailhandel en kleine nijverheidsbedrijven in landbouwgebieden — zijn ter berekening van die norm slechts die economisch-geografische gebieden in aanmerking genomen, welke voor meer dan een derde een landbouwde bevolking bezaten.

In bijgaande spreidingsdiagrammen zijn voor deze 17 gebieden (1930) en voor de Wieringermeer (1938) het aantal in vestigingen werkzame en een beroep uitoefenende personen, uitgedrukt in ‰ van de totale bevolking, weergegeven; horizontaal is een indeeling gemaakt in ‰ groepen van het totale aantal inwoners en verticaal is het aantal gevallen uitgezet, dat in elk der groepen viel. De lengte der verticale lijnen geeft derhalve de mate aan, waarin de ‰ groepen of verhoudingsgetallen voorkwamen.

Van gebied tot gebied vertoonen de verhoudingsgetallen van eenzelfde beroep of branche groote fluctuaties, welke bij enkele beroepen of branches slechts ten deele, bij andere in het geheel niet, kunnen worden verklaard uit verschillen in de mate van agrarische oriëntering van het betreffende gebied.

Ondanks het feit, dat het aantal waarnemingen gering is, geven de met I t.e.m. VI genummerde diagrammen wel een aanwijzing omtrent de in agrarische gebieden meest voorkomende verhoudingsgetallen.

De spreidingsdiagrammen voor andere branches (VII, VIII en IX) wijzen erop, dat in enkele gebieden een be-

paalde economisch-geografische factor domineerde: het verzorgingsbedrijf was niet meer plaatselijk, d.w.z. een detailhandelszaak of kleinnijverheidsbedrijf, maar een belangrijke tak van industrie, werkend voor een veel ruimere markt en uitgeoefend in den vorm van een middelgroot- of grootbedrijf.

In het spreidingsdiagram ontstaan daardoor twee toppen, nl. een linksche top voor de gebieden, waar het aantal werkzame personen overwegend in plaatselijke bedrijven werkzaam, en dus gering in aantal, was, en een rechtsche voor de gebieden, waar dit bedrijf geen plaatselijk karakter meer droeg en er bijgevolg een relatief groot aantal personen in arbeidde.

Voor de vaststelling van de door ons gezochte norm is alleen de linksche top dienstig: deze immers geeft het aantal werkzame of een beroep uitoefenende personen aan voor gebieden, waar het verzorgingsbedrijf in hoofdzaak een plaatselijk karakter draagt.

Op grond van deze spreidingsdiagrammen zijn de in tabel I vermeldde normen vastgesteld. Bij de vergelijking van deze normen met die, berekend volgens de tweede methode, zullen de resultaten aan een nadere beschouwing worden onderworpen.

Tweede methode van berekening.

Uitgangspunt vormen hierbij enerzijds de gezinsuitgaven van landarbeiders en boeren en het algemeen gemiddelde daarvan voor de niet-agrarische gezinnen volgens de budgetstatistiek (Huishoudrekeningen van 598 gezinnen 1936/1937) en anderzijds normen voor den omzet per winkel en voor het aantal werkzame personen per winkel.

Alvorens volgens deze methode te werk te kunnen gaan, zal de in de Zuiderzeepolders te verwachten economische en sociale opbouw van de bevolking nader moeten worden onderzocht.

In de verschillende economisch-geografische gebieden van de Bedrijfs- en Beroepstelling 1930 was het hoogste percentage van het aantal, in den landbouw werkzame personen, in het totale aantal, dat een beroep uitoefende, 59,3 (Drentsche zandgronden), terwijl dit percentage

Tabel 1.

	Aantal pers. in ‰ v. h. inwonertal
Aannemers, timmermans-, metselaars-, schilders-, stukadoors- en steenhouwersbedrijven	12,5
Meubelmakerijen, stoffeerderijen, behangerijen	0,75
Kleermakerijen, naaisterateliers, modisterijen	2,25
Heeren- en dameskappersbedrijven	1,40
Schoenmakerijen en -winkels	2,50
Electro-techn. installatie, loodgietersbedrijven	1,65
Smederijen, rijwiel- en autoherstelplaatsen, wagenmakerijen	5,30
Brood- en banketbakkerijen	8,75
Slagerijen, poelierswinkels, abattoirs	3,50
Vischwinkels	0,25
Kruidentierswinkels	5,00
Winkels en slijterijen in zuivelproducten	2,00
Winkels in manufacturen, mode-artikelen, kleding, hoeden	5,00
Drogisterijen	0,50
Boekwinkels	0,60
Winkels in huish., sanitaire artikelen, gereedschappen en ijzerwaren	0,75
Winkels in woninginrichting	0,50
Winkels in electr. art., muziekinstrumenten	0,30
Winkels in tabak, sigaren, sigaretten	0,80

in de Wieringermeer per 1 Januari 1938 66,4 bedroeg. Deze percentages wettigen de conclusie, dat, zelfs ingeval de drooggelegde Zuiderzeepolders uitsluitend een agrarische bestemming zullen krijgen, er van het totale aantal, een beroep uitoefenende personen, toch niet meer dan twee-derde in den land- of tuinbouw werkzaam zullen zijn.

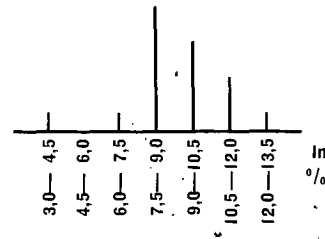
De gezinssamenstelling van de bevolking zal, gezien de ontwikkeling in de Wieringermeer, enkele kenmerkende verschillen vertoonen met die van de plattelandsbevolking elders. Er zal zich een zeer jonge bevolking vestigen. Oudere mefchen zullen nagenoeg ontbreken. De jonge gezinnen met jonge kinderen en de ongehuwde mannen zullen een belangrijk deel der bevolking uitmaken.

Voor de samenwoning en de gezinsgrootte zal de inwoning

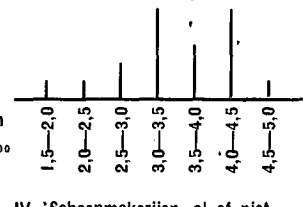
der éénlopenden tot gevolg hebben, dat de gezinsgrootte gemiddeld iets hoger zal liggen dan elders ten plattelande.

In de Wieringermeer was deze per 1 Januari 1938 gemiddeld 4,84 tegenover 4,65 voor het geheele platteland. Het gemiddeld aantal kinderen per gezin zal in de nieuwe gebieden niet veel afwijken van dat op het platteland, ondanks het feit, dat de gezinnen in den polder gemiddeld jonger zullen zijn dan in andere landbouwgebieden. Het relatief geringer zijn van het aantal inwoners, dat niet meer aan de voortplanting deelneemt en het hogere vruchtbaarheidscijfer, een kenmerk van elke pioniersbevolking, oefenen een tegengestelden invloed uit.

I. Brood-, Banketbakkerijen en -winkels

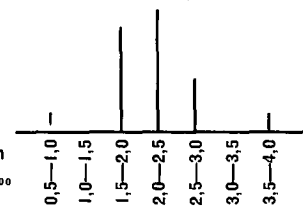
II. Slagerijen, Poelierswinkels, Abattoirs

III. Leder, Wasdoek, Rubber

IV. Schoenmakerijen, al of niet met winkel

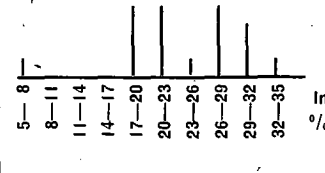
V. Bouwbedrijven

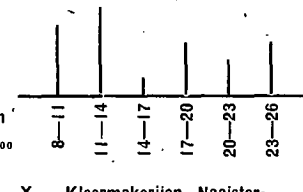
VI. Aann., Timmer-, Metsel-, Schilder-, Stukad.- en Steenh.-bedrijven

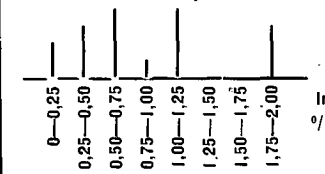
VII. Bereiding Voedings- en Genotmiddelen

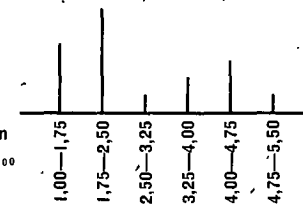
VIII. Metaalnijverh., Scheeps- en Rijtuigbouw

IX. Meubelmakerijen, Behangerijen, Stoffeerderijen

X. Kleermakerijen, Naaisterateliers, Modisterijen

In verband met het verschil in inkomen en inkomensbesteding moet eveneens tusschen boeren- en landarbeidersgezinnen onderscheid worden gemaakt. In de Wieringermeer waren per 1 Januari 1938 177 zelfstandige landbouwers en 487 landarbeiders in den landbouw werkzaam. Kiest men dezelfde verhoudingen voor de gezinnen, welke zich mettertijd in de drooggelegde gebieden zullen vestigen, dan zullen per 10.000 inwoners de gezinnen zich als volgt verhouden:

Gezinnen van boeren	373
„ „ landarbeiders	1.027
„ „ niet nader aangeduid	667

(Omzetcijfers in f1.000)	Per 10.000 inw.		Omzet per zaak	Per 10.000 inw. Aantal zaken	Werkz. pers. per zaak	Per 10.000 inwoners	
	Omzet	Omzet met 10 pCt. verhoogd				Aantal werkz. pers.	Aantal werkz. pers. volgens 1e meth.
Brood- en banketbakkerijen	264	290	20	14,5	3,8	55	88
Slagerijen ¹⁾	195	214	26	8,2	3,8	31	35
Vischwinkels en -venters ²⁾	10	11	12	0,9	1,8	1,6	2,5
Kruidentierswinkels	266	293	23	12,7	3,0	38	50
Winkels en stijterijen in zuivelproducten	153	168	20	8,4	3,0	25	20
Winkels in groenten, aardappelen en fruit	70	77	25	3,1	3,5	11	13
Winkels in manufacturen, enz.	251	276	25	11,0	4,1	45	50
Boekwinkels	42	46	15	3,1	2,0	6	6
Winkels in huish. art., gereedschappen en ijzerwaren	44	49	25	2,0	3,5	7	8
Winkels in woninginrichtingen	81	89	25	3,6	3,5	13	5
Winkels in tabak, sigaren en sigaretten	50	55	12	4,6	1,7	8	8
Schoenmakerijen en -winkels ³⁾	57	63	5	3,4	3,0	10	25
			(17 ²⁾ 15	3,1	2,7	8	18

¹⁾ In den norm volgens de 1e methode zijn ook de poelierwinkels en de abattoirs begrepen.

²⁾ In den norm volgens de 1e methode zijn de venters niet begrepen.

³⁾ In verband met het verschil in omzet per persoon zijn de schoenmakerijen en -winkels gesplitst.

Met behulp van de gegevens der budgetstatistiek kan nu een berekening worden opgezet van de besteding van het inkomen van de, in het budgetonderzoek betrokken, landarbeiders-, boeren- en andere gezinnen in de verschillende soorten detailhandelszaken ²⁾.

Hierbij is vanzelfsprekend rekening gehouden met de voordeelen van eigen productie en het verkregen loon in natura.

Veronderstellen wij in eerste instantie, dat de inkomens van de zich in de Zuiderzeepolders vestigende landarbeiders-, boeren- en gemengde gezinnen dezelfde zullen zijn als die van de gezinnen, betrokken bij het budgetonderzoek en tevens, dat de besteding gelijk is, dan kan het bedrag worden bepaald, dat per 10.000 inwoners in elke detailhandelsbranche in totaal door de consumptiehuishoudingen zal worden besteed. De aldus berekende totale te verwachten omzet voor elke branche wordt in tabel 2 (1e kolom) gegeven. Deze cijfers moeten echter worden herzien i.v.m. bovenstaande veronderstelling. Het ligt immers in de verwachting, dat, gezien de voorzorgen van de zijde van de Overheid getroffen bij het cultuurrijp maken en de uitgifte der gronden, de Zuiderzeepolders tot de meest welvarande landbouwgebieden zullen behooren. Om die reden zullen de (reële en geld-) inkomens van de gezinnen in die gebieden hooger liggen dan die van de gezinnen der budgetstatistiek; de totale omzetcijfers per branche zijn in verband daarmee met 10 pCt. verhoogd (2e kolom van tabel 2).

Bij de keuze van normen voor den omzet per winkel en voor het aantal werkzame personen per winkel is rekening gehouden met den wensch in de Zuiderzeepolders liever een groot aantal kleine dorpen dan enkele groote te stichten ³⁾. In verband daarmee zijn de kleinste bedrijven gekozen, welke nog op rendabele wijze kunnen worden gevoerd. In de tweede plaats zijn de normen zoo goed mogelijk aangepast aan de periode 1936/1937 (de uitgaven volgens de budgetstatistiek hebben nl. ook op die periode betrekking).

Uit de aldus verkregen gegevens omtrent totalen omzet, omzet per winkel en aantal werkzame personen per winkel, zijn de normen voor het aantal winkels en het aantal werkzame personen per branche afgeleid. In tabel 2 zijn deze resultaten opgenomen, terwijl ter vergelijking daarnaast tevens de volgens de eerste methode gevonden normen zijn opgenomen.

Vergelijking van de uitkomsten van beide methoden.

Hierbij moet men voor oogen houden, dat bij de be-

²⁾ Aangezien de besteding in het ambacht grootendeels niet tot de consumptieve uitgaven is te rekenen en bijgevolg slechts voor een klein deel in de budgetstatistiek is terug te vinden, moest bij deze methode van berekening het ambacht buiten beschouwing blijven.

³⁾ J. Godefroy: „Enkele arbeidsproblemen van de Wieringermeer 1941”, blz. 44 e.v.

rekening van normen volgens de eerste methode, de invloed van de dwergbedrijven niet geheel is uitgeschakeld, hetgeen bij de tweede methode wel het geval is. Als gevolg hiervan liggen de uitkomsten van de eerste berekeningswijze in het algemeen op een hooger niveau. Dit geldt vooral voor die van kruidentierswinkels, van brood- en banketbakkerijen en van schoenmakerijen en -winkels; bij de winkels in woninginrichting heeft het feit, dat in de uitkomsten van de eerste methode niet de meubelmakerijen, die tevens woninginrichting verzorgen, zijn begrepen, invloed gehad.

Indien men deze normen bij de vaststelling van het toekomstige aantal werkzame personen wenscht te gebruiken als uitdrukkingmiddel van het behoefte-element, moet men voor oogen houden, dat in de normen ook zijn begrepen de personen, welke in de bedrijven geen volledig bezette dagtaak vinden. Dit zal vooral bij de meewerkende huisgenooten (vrouwen en kinderen) het geval zijn.

Uiteraard kon bij deze berekeningen met een aantal factoren geen rekening worden gehouden, o.m. in verband met het feit, dat de toekomstige ontwikkeling van de Zuiderzeepolders geenszins vaststaat en men thans nog slechts kan gissen naar de economisch-geografische kenmerken van dit gebied.

P. CH. J. KIEN.

ONTVANGEN BOEKEN.

Het Nederlandsch handelsrecht door Mr. Dr. H. F. A. Völlmar. Deel I; 5e druk. (Haarlem 1942; H. D. Tjeenk Willink & Zoon N.V.).

De plaats der kartels in het orderingsstreven door Dr. J. Meulink. (Amsterdam 1942; N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij).

Agrarwirtschaftliche Forschung und Agrarpolitik in Italien. Entwicklung vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart door S. von Frauendorfer. (Berlijn 1942; Verlag von Paul Parey).

Belegging in huizen te Amsterdam door Gerlof Verwey. (Amsterdam 1942; N.V. Drukkerij en Uitgeverij J. H. de Bussy).

Annuaire Statistique de la ville de Sofia 1934—1941. Première Année. Uitgave van de Direction Générale de la Statistique. (Sofia 1942).

De vennootschaps- en de vermogensbelasting 1942 in de praktijk. Handleiding voor iedereen, die met deze belastingen te maken heeft door J. W. Bettinck en Mr. E. R. Zweep. (Amsterdam; N.V. Uitg.-Mij. „Kosmos”).

